

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Навчально-науковий інститут інноваційних освітніх технологій
КАФЕДРА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА І ПРОЦЕСУ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

_____ Вишновецька С.В.

«__» _____ 2020 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА

(пояснювальна записка)

випускника освітнього ступеня магістра

за освітньо-професійною програмою

«Правознавство»

Тема:

**«ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ
БЕЗПІДСТАВНО НАБУТОГО МАЙНА»**

Виконавець:

Хомич Дмитро Миколайович

Керівник:

д.с.н., професор Шуст Наталія Борисівна

Київ – 2020

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Навчально-науковий інститут інноваційних освітніх технологій
Кафедра цивільного права і процесу
Освітньо-професійна програма «Правознавство»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
С.В. Вишновецька
«__» _____ 2020 р.

ЗАВДАННЯ
на виконання дипломної роботи
Хомича Дмитра Миколайовича

1. Тема роботи «Правові проблеми повернення безпідставно набутого майна» затверджена наказом ректора від «20» листопада 2018 р. № 2864/ст.
2. Термін виконання роботи: з 16.11.2018 по 28.02.2019
3. Вихідні дані роботи: монографічна наукова література, Цивільний кодекс України, нормативно-правові акти.
4. Зміст пояснювальної записки: аналітичний огляд юридичних джерел з тематики диплому. Розкрито поняття об'єктів цивільних прав, проведено дослідження окремих видів об'єктів цивільних прав на основі аналізу чинного законодавства України, наукової літератури.
5. Календарний план-графік

№ пор	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1	Вибрати тему дипломної роботи	до 16.11.2019	виконано
2	Затвердити тему і план роботи у наукового керівника	до 20.11.2019	виконано

3	Визначити статистичну, інформаційну базу дослідження скласти бібліографію	до 26.11.2019	виконано
4	Оформити і обговорити з науковим керівником перший розділ роботи	до 05.12.2019	виконано
5	Оформити і обговорити з науковим керівником другий розділ роботи	до 21.12.2019	виконано
6	Оформити і обговорити з науковим керівником третій розділ роботи	до 21.12.2019	виконано
7	Доопрацювати роботу, оформити її кінцевий варіант	до 21.01.2020	виконано
8	Отримати відгук керівника та рецензію	до 31.01.2020	виконано
9	Підготувати доповідь на захист	до 04.02.2020	виконано

6. Консультанти з окремих розділів

Розділ	Консультант	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Консультанти з окремих розділів не залучались			

7. Дата видачі завдання: 20.11.2019 р.

Керівник дипломної роботи _____ д.с.н., професор Шуст Наталія Борисівна

Завдання прийняв до виконання _____ Хомич Д.М.

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи «Правові проблеми повернення безпідставно набутого майна»: 104 сторінки, 60 використаних джерела.

Ключові слова: безпідставно набуте майно, кондикція, віндикація, реституція, деліктні зобов'язання, романська, германська та англосаксонська правові системи, римське приватне право, Європейський Союз.

Мета дослідження полягає у аналізі правової сутності теоретичних засад цивільно-правових зобов'язань, що зароджуються унаслідок безпідставного збагачення, та визначенні провідних перспектив цивільно-правового регулювання кондикційних зобов'язань саме на основі здійснення порівняльно-правового дослідження інституту безпідставного збагачення відповідно до законодавством України та більшості країн-членів Європейського Союзу.

Об'єктом дослідження - виступають суспільні відносини в галузі цивільно-правового регулювання зобов'язань, які формуються внаслідок збагачення без належних правових підстав.

Предметом дослідження – цивільно-правові зобов'язання, що розвиваються внаслідок безпідставного збагачення, за законодавством України та більшості країн Європейського Союзу.

Методологічну основу дипломного дослідження склали загальнонаукові методи (аналізу та синтезу, діалектичний, історичний, системно-структурний) та спеціальні (порівняльно-правовий, формально-логічний) методи наукового пізнання.

Практичне значення отриманих результатів які у майбутньому можливо використовувати для подальших наукових досліджень в галузі цивільного права у навчальному процесі при викладанні курсу цивільного права та спецкурсів щодо особливостей повернення безпідставно набутого майна.

Характеристика

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ВНАСЛІДОК БЕЗПІДСТАВНО НАБУТОГО МАЙНА.....	8
1.1. Становлення та розвиток інституту кондикції у римському праві.....	8
1.2. Характеристика інституту зобов'язань, що виникають внаслідок безпідставного збагачення у вітчизняній юриспруденції..	14
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ.....	28
2.1. Поняття і фактичний склад зобов'язань із безпідставно набутого майна.....	28
2.2. Суб'єкти, об'єкт та зміст зобов'язань із безпідставного набутого майна.....	35
2.3. Співвідношення позову з безпідставно набутого майна з іншими вимогами про захист цивільного права.....	54
РОЗДІЛ 3. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ІЗ БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	74
3.1 Романська модель загального позову про безпідставне збагачення.....	74
3.2. Германська модель загального позову про безпідставне збагачення.....	79
3.3. Англосаксонська модель загального позову про безпідставне збагачення.....	83
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	93

ВСТУП

Актуальність теми визначається тим, що в період розвитку сучасного громадянського суспільства право власності стало основним фундаментом, на якому будується весь основний майновий оборот.

Величезні обсяги і темпи розвитку майнового обороту в умовах ринку призводять до різних зіткнень інтересів власників, що гармонічно призводить до зростання кількості судових спорів. Нові економічні відносини потребують від цивілістів негайних змін діючого законодавства.

У радянський період розвитку цивільної галузі права - ефективність віндикації як особливого способу захисту права власності розвивалась недостатньо, проте в сучасному часі ситуація змінилася.

Використання учасниками цивільних правовідносин з метою недопущення порушення майнових прав, можливості звернення до суду з позовною заявою щодо повернення майна з чужого незаконного володіння в умовах сучасного розвитку ринкових відносин, загострило проблеми, які до цього не мали теоретичної актуальності і практичної ваги. Так, з'явилися спори між суб'єктами державної власності всіх рівнів і муніципальної власності внаслідок тієї особливості, що в законодавстві таке розмежування визначено недостатньо послідовно та чітко. У прагненні власників повернути собі втрачене цінне майно загострилася проблема співвідношення застосування особливостей кондикції, віндикації і реституції як цивільно-правових інструментів.

Слід звернути увагу на те, що не залишилось без уваги і питання про співставлення інтересів власника і добросовісного набувача при впровадженні віндикації. Відсутність в цивільному законодавстві норм, що врегульовують відносини з особливостями придбання майна у не справжнього власника, ставить добросовісного набувача, у випадку відмови в задоволенні віндикаційного позову, на користь незаконного власника. У чинному цивільному законодавстві відсутнє поняття «фактичного володіння» проте визнається і захищається лише титульне володіння.

Таким чином залишається невирішеним питання про особливості правового становища майна, у віндикації якого відмовлено, бо його положення в режимі фактичного незаконного обіймання робить його непридатним для майнового обігу.

Підписання Угоди про партнерство та співпрацю між Європейськими співтовариствами та Україною, що надає змогу перейти від теоретичного партнерства і співробітництва до безпосередньої юридичної інтеграції, та узгодити національне законодавство до європейських стандартів. Таким чином пріоритетним завданням стає узгодження українського законодавства відповідно до провідних європейських принципів. Проте виконати його неможливо без ґрунтовних порівняльно-правових досліджень та врахування висновків компаративістики під час формування національного законодавства в даній досліджуваній сфері.

Надзвичайної актуальності в цьому аспекті потребує питання гармонізації законодавства країн - членів Євро Союзу у сфері зобов'язань із особливостями безпідставно набутого майна. Слід зазначити, що перші результати якого увінчались успішним прийняттям чисельних нормативних актів.

Теоретичну основу дослідження склали: роботи таких поважних вчених, які досліджували питання, пов'язані з особливостями цивільно-правового регулювання зобов'язань, які виникають унаслідок безпідставно набутого майна, а саме: З.З. Алексєєв, Г.Н. Амфітеатров, А.Н. Братусь, А.В.Венедітсгов, В.В. Витрянский, Д.М. Генкін, В.П. Грибанов, Д.В. Дождев, А.Л. Маковський, В.Ф. Маслов, Д.І. Мейер, І.Б. Новицький, І.З. Перетерський, Л.І. Петражицкий, А.А. Рубанов, В.А. Рясенцев, О.Н. Садиков, Свердлик Г.А., А.П. Сергєєв, К.І. Скловский, Ю.К. Толстой, Р. Халфіа. А. Хатунцев, В.М. Хвостов, С.А. Хохлов, Б.Б. Черепакін.

РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ВНАСЛІДОК БЕЗПІДСТАВНО НАБУТОГО МАЙНА

1.1 Становлення та розвиток інституту кондикції у римському праві.

Інституту зобов'язань із неправомірно набутого майна зародився з розробленим в римському приватному праві вченням про кондикцію. Так у Кодексі Юстиніана згадується кондикція базуючись на природному праві, корисному та справедливому, праві народів. В римському праві поділяли позови на дві групи: перша- суворого права позови, рішення за якими закріплювалось законом спіраючись на це судді приймали своє рішення; друга - доброї совісті позови, за якими рішення в повному об'ємі не ґрунтувалось на норму позитивну, та водночас вимагало врахування цілого кола обставин, які змушували суддю ґрунтуватись на принципах доброї совісті та справедливості [8]. Слід зазначити, що початкові позовні заяви стосувались лише зобов'язальних правил, в той час як другі - переважно до речових.

До першої групи позовних заяв відносились, окрім того, кондикції (лат *condictiones* - вимога про повернення)). Проте на ранніх стадіях розвитку в легісакційному процесі вони давались тільки із чітко визначених угод - стипуляції, неформального займу, книжкового боргу то згодом вони знайшли свою реалізацію у більшості цивільно - правових відносинах, відповідач в даних справах був зобов'язаний повернути позивачу майно, якого він незаконно позбавив останнього.

На думку М. Полетаєва відносить сюди відносини із обробки, із випадкового приєднання, із володіння, із крадіжки, а також спеціальні види кондикцій: *indebiti*, *causa data causa non secuta*, *ob turpem causam*, *sine causa*, *propter causam finitam*, *ex injusta causa* [35, с.32].

В римському приватному праві формується норма, як що обставина, сприяла протиправному збагаченню особи за рахунок чужого майна, зобов'язує збагачену людину повернути майно, за рахунок чого вона збагатилась. Отже, обов'язок повернення збагачення та подальші судові рішення щодо вільного розгляду, позови із незаконного збагачення, в тому числі позови суворого права, безперечно потрапили в

систему кондикцій. Окремі види кондикції необхідно розглядати як позовні заяви із незаконного збагачення, у випадках, коли судова справа базується на вимогах, щодо повернення саме того, чим збагатився відповідач. Кондикційний позов був поширена на невизначену кількість різноманітних випадків: стягнення сплачених грошей, стягнення речей (як родових, так й індивідуально визначеного рухомого і нерухомого, в тому числі й землі). Позов кондикції застосовувався у справах з сервітуту та неправомірного заволодіння.

Вимоги, які виникали з незаконного збагачення, походили від ряду зазначених щодо конкретної ситуації обставин, при наявності даних мало би місце збагачення. Крім того, значна увага приділялась сумлінності потерпілого, відсутності в нього вини у формі халатності або необережності. З метою формування у потерпілого вимоги про віддання незаконного збагачення необхідною складовою є наявність двох складових: з однієї сторони збагачення особи за рахунок другої та відсутність правових підстав задля такого збагачення.

Римське приватне право не давало якої-небудь чіткої відповіді на питання, коли необхідно визнавати, що особа неправомірно збагатилась за чужий рахунок. Тому, теоретично розробленого загального поняття неправомірного збагачення і відповідного самостійного виду зобов'язань в римському приватному праві не існувало. По суті, лише позовні заяви існували, що мали синонімічне формулювання, що дозволило об'єднати їх в одну групу, яка з часом стала однією частиною саме квазідоговірних зобов'язань так поряд з позовними вимогами з супровіду чужих справ без довіреності, щодо випадкового об'єднання майна, щодо відносин опікуна і підопічного, щодо відносин спадкоємця. [45]

Так в посткласичну епоху деякі ситуації, щодо традиційного застосування кондикції диференціюються як відмінні самостійні види позовних вимог, елементом яких визначалось безпідставне збагачення відповідача.

В цілому залежно від підстави формування обов'язки мають дві основні групи, що виникають з угод та ті, що виникають з деліктів, проте в своїй сувокупності поділяються на ті, що формуються з квазіделіктів та квазіконтрактів [55]. Дана класифікація була вироблена в процесі кодифікації Юстиніана. Таким чином, якщо з

договорами та деліктами питань не з'явилося, то стосовно квазіделіктів і квазіконтрактів однозначного та єдиного підходу в римському приватному праві не спостерігалось. Квазіконтракти – це різноманітні за своєю суттю відносини наприклад такі як ведення справи без належної довіреності та незаконне збагачення [33].

Необхідно звернути увагу, що найбільш важливу групу серед квазіконтрактів складають випадки такого незаконного виду збагачення. Ці дії санкціонувалися як «*condictiones sine causa*» або досить суворими позовними вимогами, на підставі котрих вимагалось повернення певною встановленою особою речей, які утримувались нею без достатньої правової на це підстави [24, с. 77]. Окрім того, варто наголосити, що у певному випадку ці речі зберігали незаконно, але не протиправно. Мається на увазі, що вони не були наділені певними повноваженнями на їх утримання, тобто вони не мали правових аргументів визнавати ці речі своїми. Втім, це могло стати наслідком помилки, знаходження чужих речей, виконання певних непостійних зобов'язань тощо.

З метою недопущення випадків неправомірного збагачення однієї особи за рахунок іншої правовики римської системи були переконані, що будь-яке безпідставне управління річчю призводить до формування між власником цієї речі і її володільцем квазіконтракту. На підставі данного квазіконтракту володільць зобов'язується або повернути річ, чи надати таку ж кількість речей одного роду власнику, якщо йдеться про речі взаємозамінні. Законний власник речей для задоволення своїх вимог може використовувати або «*condictio certae creditae pecuniae*», чи «*condictio certae rei*», чи «*condictio incerti*».

Проте необхідно відмітити, що в римському приватному праві розмежування між певними кондикційними позовами відбувалося виключно від предмету позову. Як зазначають окремі науковці, до цих позовів із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави відносились:

- позов про повернення майнового надання, мета котрого не була досягнута;
- позов стосовно повернення незаборгованого майна;

- позов стосовно повернення несправедливо отриманого майна або винагороди
- позов, який подається у зв'язку із крадіжкою;
- загальний позов щодо повернення отриманого за відсутності правового підґрунтя володіти чужим майном [48, с. 106].

Позов щодо повернення незаборгованого характеризується наступними ознаками – відсутністю боргу та помилковим уявленням стосовно його існування [22, с. 547]. У випадку, коли одна особа сплачує іншій неіснуючий борг, то, власне, остання збагачується за рахунок першої особи без жодних для цього правових відстав та зобов'язана повернути неправомірно отримане. Цей обов'язок відноситься до зобов'язань з неправомірного збагачення, в цьому випадку відсутня будь-яка правова підстава для здійснення платежу, оскільки немає самого боргу.

В цьому випадку «неналежним» визнається не тільки те, що взагалі не є предметом боргу, але ще й те, що він є предметом боргу одній особі, а вилачується - іншій, чи те, що винен один, а сплатив інший, ніби він був боржником» [21, с. 112].

Окрім того, дострокове виконання зобов'язання шляхом виплати боргу не визнається неналежним, і в зв'язку з чим не підлягає поверненню: «Боржник зобов'язаний сплатити у зазначений термін, він є боржником у конкретному стані, що не може зажадати назад сплачене раніше терміну» [21, с. 113]. Що стосується ж сплати умовного боргу, то саме цей факт прирівнюється до платежу неіснуючого боргу: «У разі такої помилки сплачений борг, поставлений у залежність від певної умови, необхідно буде вимагати назад, поки наступить умова, але коли умова вже настала, то вже не може бути пред'явлена вимога щодо повернення сплаченого» [22, с. 113].

У випадку знищення речі, яку було передано в якості сплати боргу, позов щодо повернення неналежного не подається, тобто ризик такої випадкової загибелі речі лежить на особі, що здійснює платіж. Окрім того, слід відмітити, що разом з отриманим платежем також повертається і його приріст.

Науковець Савіньї Ф. К. , досліджуючи застосування кондикцій у римському приватному праві, зазначає, що не могло бути повернутим придане, яке було

передано заміною жінкою своєму чоловікові, яка помилково визнавала себе до цього часу зобов'язаною, оскільки вона мусила принести це придане виключно на підставі природного обов'язку. Таке ж саме положення встановлювалось і стосовно передачі майна вільновідпущеному своєму чаду [28, с. 28].

Позов щодо повернення майнового надання, мета котрого не була досягнута, характерний для зобов'язань, в котрих особа, яка одержала майнове надання з особливою метою, яка не реалізувалася, зобов'язана повернути все тій особі, від якої це майно отримано. Це одностороннє зобов'язання, яке утворюється з огляду на одностороннє волевиявлення. Підставами могли бути різні надання майнової вигоди однією особою другій особі. Яскравим прикладом є надання приданого до шлюбу, що не відбувся, чи дарування на випадок смерті, коли дарувальник пережив обдаровуваного.

Позов щодо повернення певного майна, що подається у зв'язку із незаконним привласненням (крадіжкою), виступав способом захисту своїх прав у осіб, у котрих було щось викрадене. Зрозуміло, речі, які було отримано в результаті крадіжки, не є власністю злодія, і можуть бути віндикувані власником. Але «через ненависть до злодіїв» (*odio furtum*) та з метою полегшення процедури повернення власнику його речей дозволявся також і кондикційний позов щодо повернення викраденого.

Отже, юридичною підставою «*condictio ex causa furtiva*» був саме факт збагачення, тобто отримання злодієм будь-яких речей чи грошової суми, що належала іншій особі [32, с. 218]. Характерною суттєвою ознакою такого позову, окрім збагаченням за рахунок другої особи, є ще й такий суб'єктивний момент як несумлінність, зловмисні наміри особи, що збагатилася.

Позов щодо повернення несправедливо отриманого також можна назвати ще й «кондикцією із незаконної підстави» та застосовують для витребування закладеної речі вже після сплати боргу, забезпеченого закладом, і прибутків, що було отримано від цієї речі вже після оплати боргу. Спільним для кондикцій із крадіжки та неправової підстави є виключно несумлінність особи, що збагатилася.

Загальна кондикція – це повернення майна, яке було отримано за чужий рахунок за умови відсутності законних на це підстав, поступово набула значного

поширення поряд із спеціальними кондикційними видами позову. «*Condictio sine causa*» у своєму вузькому сенсі охоплює лише ті випадки неправомірного збагачення, що не підпадають під перераховані спеціальні кондикції. Їх коло є досить широким [14, с. 62]. Приміром, коли речі однієї особи фактично були спожиті іншою особою чи стали їй належати вже на праві власності без юридичної на те підстави, наслідком чого власник речей втрачав будь-яку можливість подати віндикаційний позов щоб витребувати втрачені речі. Саме тоді замість втраченої віндикації надавалась кондикція.

У римському приватному праві в період кодифікації Юстиніана утвердилася ідея, за якою кондикційний та віндикаційний позови між собою перебувають у стані елективної конкуренції, тобто потерпіла сторона має повне право на власний розсуд обирати, який вид позову пред'явити. Деякі фрагменти з Дигестів засвідчують, що в класичний період погляди на дану проблему були кардинально іншими, і конкуренція поміж кондикцією та віндикацією не допускалась в цілому. Згідно з уявленнями правовиків, віндикаційний тип позову мав застосовуватися тоді, коли потерпіла сторона, не зважаючи на втрату можливості володіння, залишалась власником речі; проте коли потерпіла сторона без достатньої правової сили втрачала право власності на річ (внаслідок, наприклад, змішування речі із речами відповідача, споживання цієї речі або її переробки), то в цьому випадку належним способом захисту визнавався саме кондикційний позов.

Як впливає із вищезазначеного, до основних рис зобов'язань із неправомірного збагачення згідно з класичним римським вченням про кондикцію необхідно віднести:

- адресовані конкретній особі;
- спрямовані на здійснення активних дій (за деяких умов – на утримання від вчинення відповідних дій);
- наявність конкретного зв'язку: боржник- кредитор;
- динамічність, можливість зміни існуючого становища.

Власне, сфера застосування кондикції в римському приватному праві не зводилась лише до відносин, що виникають у зв'язку із неправомірно здобутим

майном, та була дещо ширшою. Слід зазначити, що на початку кондикційний позов з'явився як інструмент, який дещо дозволив спростити архаїчну процедуру давнього легісакційного процесу. Абстрактність кондикцій, як таких, дозволила надати позовний захист тим вимогам, які до цього взагалі не підлягали захисту, в тому числі й досі різноманітним вимогам про повернення неправомірного збагачення. Отже, кондикції стали виконувати ще й і корегувальну функцію у випадках, де має місце порушення правового балансу майнових інтересів різних осіб в результаті невмотивованого перерозподілу матеріальних благ. Згодом сфера застосування кондикційних позовів дещо розширювалась і саме в класичний період розвитку римського приватного права поняття кондикції покривало в цілому всі особисті позови, що ґрунтувались на цивільному праві.

З поступовим відходом формулярного процесу кондикційний позов, як такий, втратив свій абстрактний характер та в кодифікації Юстиніана класифікація кондикцій щодо повернення неправомірного збагачення здійснювалась залежно від певних конкретних обставин, що виступали підставою для витребування. Незалежно від того, що між окремими видами таких кондикцій існувало досить багато спільного, кожна з яких представляла собою цілком самодостатню юридичну конструкцію, яку було розраховано для застосування в певній ситуації. Спільною ж ознакою для всіх кондикцій, що дозволяла окреслити конкретні межі інституту зобов'язань із неправомірного збагачення, була відсутність законної підстави майнового надання. Останню правовики Стародавнього Риму розуміли, по-перше, як санкціоновану волею однієї сторони мету майнового надання і, по-друге, власне, юридичний факт, що лежить в основі такого надання.

Сама ідея недопустимості неправомірного збагачення в римському приватному праві ґрунтувалась на принципі рівності абсолютно всіх громадян перед законом, який, в свою чергу, виражався як в регламентації прав та обов'язків різних осіб, виходячи з єдиного критерію загального блага, так і в безпосередньо в дотриманні принципу автономії волі у приватноправових правовідносинах. Згідно з римським приватним правом безпідставним визнавалось саме збагачення, яке не було санкціонованим волею особи, за рахунок котрої воно й відбулось, та/або яке

суперечить певним обумовленим публічним інтересам. Сформульоване класичними римськими правовиками положення про те, що абсолютно ніхто не має права незаконно збагатитися за рахунок іншої особи, власне, й не виступало в римському праві нормою прямої дії, а більше відіграло роль загальноприйнятої норми - принципу, що виражає ідею повної недопустимості неправомірного збагачення в цілому.

1.2 Характеристика інституту зобов'язань, що виникають внаслідок безпідставного збагачення у вітчизняній юриспруденції..

Формулюючи інститут зобов'язань із неправомірного збагачення, вітчизняний інститут цивілістики опирався на класичні римські основоположення та вчення про кондикцію. Одним із основоположників цивільного законодавства як самостійної галузевої юридичної науки правомірно прийнято визнавати вченого Мейєра Д. І. . в його наукових працях з цивільного права не зустрічається згадування про безпідставне збагачення як одну із підстав формування зобов'язання. Можна припустити, що це пов'язано з тим, що безпідставне збагачення протягом певного періоду становлення українського цивільного права взагалі не було предметом глибокого теоретичного дослідження вчених: дореволюційне законодавство взагалі не містило жодних норм щодо безпідставне збагачення як про окреме спеціальне зобов'язання, що свідчило про те, що воно і не розглядалось законом як самостійний вид утворення зобов'язання.

Незважаючи на повну відсутність законодавчих положень щодо витребування назад неправомірного збагачення, судовій практиці доводилось не раз зіштовхуватись з певними конкретними випадками та вирішувати їх, посилаючись виключно на загальні принципи права і справедливості. Оскільки українська цивілістика розвивалась виключно на основі європейського континентального, а особливо німецького права, вона також в певній мірі була орієнтована на вчення класичних

римських правовиків, які особливу увагу загострили на зобов'язаннях щодо неправомірного збагачення.

Повна відсутність законодавчої регламентації кондикційних зобов'язань стала причиною їх досить активного обговорення в юридичній літературі наприкінці ХІХ ст. За основу було взяте вчення римських правовиків щодо кондикції, цивілісти в певних традиціях континентального права намагались «пристосувати» його до вітчизняного цивільного законодавства (за словами вченого Г. Ф. Шершеневича) [59, с. 301]. В ті моменти практично не піддавались критиці положення щодо безпідставного збагачення, які виступали особливою підставою для утворення зобов'язання, відмінного від договору та правопорушення.

Однак, слід зважати, що збагаченням визнавалось не тільки позитивне збільшення майна отримувача, але й не зменшення його в тому випадку, коли останнє підлягало зменшенню (звільнення від боргу), і в тому числі як наслідок користування чужим майном. Збагачення визнавалось неправомірним ще й тоді, коли воно відбулось без будь-якої участі сторін в результаті, приміром, розпорядження органу влади чи випадково. З іншого боку, збагачення, як таке, не визнавалось безпідставним, не дивлячись на відсутність формальної законної підстави. Воно полягало у здійсненні певного морального обов'язку (приміром, виконання обов'язку честі або сплата боргу, погашеного давністю).

Цивільно-правовій доктрині кінця ХІХ – початку ХХ століття кондикційні зобов'язання були відомі. Такі авторитетні цивілісти, як Грімм Д. Д., Победоносцев К. П., Шершеневич Г. Ф., Анненков К. Н., безвно відносили безпідставне збагачення до джерел утворення зобов'язальних правовідносин поруч із договором та правопорушенням. До того ж, науковець Шершеневич Г. Ф. підкреслював, що збагачення однієї особи на шкоду іншій без достатньої правової підстави створює обов'язок повернути приєднану цінність [58, с. 531].

Науковці зазначали такі умови виникнення кондикційного зобов'язання:

- факт безпосереднього збагачення, яке полягає у збільшенні оціночної вартості майна шляхом додавання до нього нової додаткової цінності (набуття права власності або права вимоги чи встановлення сервітуту тощо) або шляхом збереження

основної цінності, яка мала б вийти зі складу майна (наприклад, звільнення від боргу, збереження витрат тощо.).

- факт збагачення повинен відбутись за рахунок потерпілого, збагаченню отримувача має відповідати факт зменшення майна потерпілого внаслідок вибуття з його складу вагової цінності або ненадходження тієї, яка мусила бути включена в його склад.

- відсутність юридичних підстав збагачення однієї особи за рахунок іншої. (конкретна умова відрізняє цей вид зобов'язань саме від випадків законного збагачення, яке може відбуватись коштом іншої особи, але при цьому не створює обов'язок для повернення отриманого [27, с. 199].

Українські цивілісти тлумачили зобов'язання із неправомірного збагачення значно ширше, ніж класичні римські положення. Принциповою відмінністю українського інституту кондикційних зобов'язань було те, що для пред'явлення позову українська судова практика визнає достатнім наявність лише факту неправомірного збагачення, в той час коли класичне римське вчення і доктрини певних інших країн, окрім основної підстави, надавали значне значення ще й іншим обставинам, що зумовлювали збагачення, внаслідок якого стягнення не дозволялось, наприклад, у випадку, коли безпідставне збагачення відбулось власне з вини самого платника. Підхід українських цивілістів до розуміння основних підстав щодо виникнення кондикційного зобов'язання підкріплювався ще презумпцією неправомірності збагачення, згідно з якою не позивач був зобов'язаний доводити безпідставність збагачення відповідача, а, відповідно, останній - існування за ним права на спірне майно.

Наприкінці XIX ст. у вітчизняному цивільному праві окреслилась яскрава тенденція, притаманна й іншим правовим системам, що виражалась досить в наполегливих спробах юридичної теорії та практики щоб відокремити кондикційні зобов'язання від суміжних цивільних інститутів [49, с. 116].

У радянській доктрині цивільного права, в руслі якої тривалий час розвивалася українська цивілістична думка, ставлення до зобов'язань, які з'являються внаслідок придбання або збереження майна без достатніх правових підстав, було досить

неоднозначним, хоча під час першої кодифікації радянського цивільного права зазначені зобов'язання були передбачені цивільними кодексами усіх союзних республік в майже однакових редакціях (ст.ст. 399-402 ЦК УСРР, ст.ст. 399-402 ЦК РРФСР тощо) [13, с. 107].

Інститут кондикційних зобов'язань саме в тому виді, в якому він був сформульований українськими науковцями, особливо, Шершеневичем Г. Ф. , отримав свій розвиток ще у радянській цивілістиці. В першу чергу, цей розвиток було закріплено законодавчо. У Цивільному Кодексі УСРР 1922 р. термін «безпідставне збагачення» вперше було визначене в якості самостійного джерела створення зобов'язань поряд з договором і деліктом.

Втім. ЦК УСРР 1922 р. не давав досить чіткого визначення поняття зобов'язання із неправомірного збагачення, але дозволяв стверджувати, що для його кваліфікації необхідними наступні умови:

- 1) наявність збагачення на стороні однієї особи;
- 2) збагачення звичайно відбувається за рахунок іншої особи;
- 3) відсутність для даного збагачення значної підстави, передбаченої певним законом чи окремим договором.

Для виникнення збагачення зазначались два можливі шляхи:

- 1) отримання певної позитивної майнової вигоди, що зумовлює зростання у набувача загальної вартості його майна, що представляє собою сукупність його майнових прав;

- 2) збереження тих цінностей, які мали б бути витрачені. Тобто під збагаченням розуміли збільшення чи зменшення майнової сфери суб'єкта певних цивільних правовідносин. Згідно до вказаних способів, безпідставне збагачення поділяють на два окремі види – отримання неправомірного і безпідставне збереження.

В юридичній літературі зустрічаються інші спроби класифікувати різноманітні випадки неправомірного збагачення. Більше того, науковець Флейшиц К. А. виділяла три групи можливостей неправомірного збагачення:

1) отримання незаконного збагачення: виконання неіснуючого зобов'язання, виконання до відпадиння основної підстави виконання, перевищення належного виконання чи виконання за нікчемним правочином;

2) отримання певного виконання за недійсним правочином, яке відбувалось в результаті протиправних дій збагаченої особи;

3) інші випадки неправомірного збагачення, що утворювались, також у випадку дії в інтересах третіх сторін без належного доручення, та в результаті дій третьої особи чи взагалі поза зв'язком з яким-небудь зобов'язанням [47, с. 182].

З причин, які зазначені в науковій літературі, акцентувались досить істотні для практики застереження:

1) не кожен надлишок понад еквівалент, що отримується контрагентом, може бути визнаним як безпідставне збагачення;

2) саме поняття «переміщення майна» власне не завжди означає безпосередній і фактичний перехід від однієї особи до іншої. Майно, що вибуває із однієї майнової сфери, часто трансформується, змінює своє майнове вираження, а інколи й величину (обсяг), перш ніж надійти в іншу сферу.

Проте необхідно відмітити, що безпосереднє переміщення цінностей від потерпілого до збагаченого окремі цивілісти називали безпосереднім та безпідставним збагаченням. Також, опосередковане збагачення мало певне місце, коли громадянин неправомірно збагачувався коштом потерпілого шляхом правочину останнього з іншою (третьою) особою, що діє від свого імені. Крім того, ані судова, ані арбітражна практики не проводили розмежування як таке між безпосереднім та опосередкованим збагаченням. Наголошувалось виключно на тому, що безпідставне збагачення може стати результатом певних дій потерпілого, збагаченого, обох сторін, чи третьої особи. Причому дій як неправомірних, так і правомірних. В той же час, воно може також стати результатом події, яка не пов'язана з чиеюсь волею.

Варто звернути увагу, що аналіз норм Цивільного кодексу УСРР 1922 року (ст.ст. 399-402) дозволяє стверджувати, що основним наслідком неправомірного збагачення виступав обов'язок збагаченого повернути неправомірно набуте або збережене. Крім того, як зауважувала К. А. Флейшиц, поверненню мусить підлягати

не тільки залишок збагачення, наявний на момент пред'явлення вимоги, а також майно, яке збагачена особа неправомірно набула чи зберегла [47, с. 179]. Окрім цього основного обов'язку, кодекс передбачав ще й можливість виникнення додаткових обов'язків. Більше того, повернути чи відшкодувати всі доходи з майна, які особа, що збагатилась, одержала чи повинна була отримати до певного моменту, коли дізналась саме про безпідставність свого збагачення; також ще й нести відповідальність за погіршення стану майна. В свою чергу, на потерпілого міг бути накладений обов'язок відшкодування збагаченій особі певних необхідних витрати на майно з моменту, коли останній вже є зобов'язаним повернути доходи.

Крім того, окремо передбачений в законодавчому акті обов'язок набувача або повернути, або відшкодувати доходи (чи їх обумовлену частину), яку було отримано з даного майна, залежав від його сумлінності, мірилом котрої слугувала певна міра ділової обачності, яку необхідно очікувати та вимагати від учасника цивільного обігу. Сумлінним визнавався той, хто не розпізнав і за певних обумовлених обставин і не міг розпізнати правового дефекту власного збагачення (приміром, відсутності права власності у відчужувача), несумлінним – той, хто знехтував наявністю даного правового дефекту чи не врахував ознак, що попереджали про його наявність. Поверненню (чи відшкодуванню) підлягав як отриманий дохід, так і дохід, який збагачений повинен був одержати. До того ж, на відміну від упущеної вигоди, цей дохід з майна обраховувався не з потерпілої, а зі збагаченої особи: враховувалось, що остання мусила одержати з майна за прийнятних для неї (при її соціальному і матеріальному положенні) способах господарювання.

Слід звернути увагу ще й на те, що фактично поверненню чи відшкодуванню підлягав тільки чистий дохід (прибуток), оскільки потерпілий зобов'язувався компенсувати на вимогу набувача його необхідні обов'язкові витрати на певне майно за цей період. Зазначений висновок ґрунтувався на дещо розширеному тлумаченні необхідних витрат. Таким чином, на думку вченої Семенової А. Е., окрім оплати податків та інших зборів, необхідними варто визнавати витрати, які не тільки зберігали конкретне майно, але ще й підвищували його дохідність на такі суми, які збагачена особа зобов'язана повернути [42, с. 54].

Однак, слід зважати на те, що законом спеціально передбачалась повна недопустимість вимоги повернення виконаного за конкретним зобов'язанням, позбавленого позовної сили. Отже, в основі цього правила лежало:

1) розмежування матеріальних і процесуальних прав, яке виражалось у вигляді, що відсутність права на судовий захист зовсім не зумовлює втрату суб'єктивного матеріального права;

2) конкретне дійсне зобов'язання (навіть коли воно позбавлене позовної сили) має реальне значення, суть якого полягає в тому, що його фактичне виконання не є наданням неналежного та не створює неправомірного збагачення в кінцевому результаті;

3) дане виконання не визнається даруванням та, відповідно, не потребує форми, передбаченої для договору дарування.

Оскільки в юридичній літературі підкреслювалась можливість застосування вказаної норми у випадках як дострокового виконання зобов'язання, так і у випадках виконання цієї вимоги, яку погашено давністю [41, с. 264]. Радянська судова практика досить часто застосовувала це правило у випадках, коли позов взагалі не було пред'явлено - в натуральних зобов'язаннях, які були позбавлені судового захисту, зважаючи на їхню досить значну недостатню цінність з точки зору публічного інтересу. Цікаво, що суди виходили із незаконності вимоги повернення виплачених коштів, які було програно в азартні ігри.

Насамкінець, законодавцем було чітко передбачено, що потерпілий, дії якого є протизаконними або такими, що є спрямованими на заподіяння шкоди державі, не матиме права на повернення такого неправомірного збагачення, оскільки воно підлягає стягненню на користь держави. Таке правило було пов'язане з регулюванням наслідків певних незаконних правочинів, яке не допускало, з одного боку, реституції, та з іншого боку - залишення «в руках» однієї чи двох сторін певних цінностей, які було отримано ними виключно на підставі незаконного правочину.

В науці цивільного права приділялась увага й питанню щодо значної необхідності відмежування зобов'язань із неправомірного збагачення від деліктних та договірних зобов'язань, а віндикаційного позову – відповідно, від кондикційного. В

цілому, закон не містив певних критеріїв їх розмежування, тому в юридичній літературі висловлювались доволі різні та, часом, протилежні точки зору конкретно з цього приводу. Рекомендувалось відрізняти їх від договірних, зокрема, за ознакою підстави виникнення; від деліктних – відповідно, за суб'єктивною ознакою, та за мірою відповідальності боржника, характером участі боржника у виникненні цих зобов'язань. Як результат, розмежування кондикційної та віндикаційної вимог здійснювалось виключно за характером витребовуваного майна.

Протягом дії радянського цивільного кодексу редакції 1922 р. інститут зобов'язань щодо неправомірного збагачення не відігравав у цивільному обігу великої або окремої ролі. Зазначена ситуація обумовлювалась лише тим, що основні випадки неправомірного збагачення керувались спеціальними нормами інших інститутів, відповідно щодо правил про неправомірне збагачення регулювались відносини, які не були передбачені цими нормами, як, приміром, сплата уявного боргу, чи сумлінна переробка чужого майна, внесення будь-чого в рахунок неукладеного в результаті договору, або ведення чужої справи без належного доручення, тобто випадки, що зустрічаються на практиці досить рідко.

Заслуговує на увагу ситуація, що на той час в судовій практиці намітилась значна тенденція – використовувати інститут неправомірного збагачення не лише як окремий та самостійний вид зобов'язань, але й як загальний принцип, яким слід керуватися суду в процесі розгляду питань про обсяг тих чи інших обов'язків сторін, які перебувають між собою у договірних правовідносинах.

Варто звернути увагу, що в період дії Цивільного кодексу редакції 1922 р. ґрунтовних та значних досліджень із неправомірного збагачення практично не було. Для наукових праць того періоду характерним було доволі поступове посилення ідеологічного акценту при порівнянні даного інституту в радянському та буржуазному цивільному праві. Коли закордоном поняття про «безпідставне збагачення» протиставлялось, відповідно, нормальному збагаченню, яке не тягло за собою окремих правових наслідків, з якими пов'язане визнання збагачення неправомірним, то в радянському праві 20-40 років ХХ століття в принципі будь-яке збагачення визнавалось антисоціальним, тому безпідставне отримання майна в цілому

не могло розглядатися як незаконне збагачення в його соціально-економічному значенні. В той же час, було проголошено, що в Радянському Союзі на основі безроздільного панування соціалістичної системи як основних системи господарювання та соціалістичної власності повністю знищена експлуатація людини іншою людиною, тому, нібито, і є повністю неможливим збагачення певної особи за рахунок іншої. До того ж, оскільки в умовах того часу цей термін вступив в протиріччя з вже існуючими економічними відносинами, та звісно, й з основними принципами цивільного права, деякі вітчизняні вчені висловились за його повну заміну на більш нейтральне словосполучення «безпідставне отримання (збереження) майна», не зважаючи на його суто юридично-технічне значення. Пізніше дана ідея була реалізована в ЦК УРСР 1963 року, в якому визначення «безпідставне збагачення» вже не вживався взагалі.

Таким чином, відповідно до ЦК УРСР 1963 року певні зобов'язання із неправомірного збагачення регламентувались таким чином: «Громадянин, який без встановлених законом на те підстав набув певне майно за рахунок іншої, зобов'язаний таке неправомірно набуте майно повернути». Потім зазначалось, що це правило поширюється ще й на випадки, коли підстава на набуття згодом відпала, а також і на випадки збереження певного майна однією особою за рахунок іншої.

Окрім зміни юридичної назви, необхідно виділити ряд особливостей, які з часом з'явилися у правовому регулюванні цього інституту.

Цивільний кодекс УРСР 1963 р. закріпив у собі два законні способи виконання обов'язку боржника щодо повернення неправомірного та безпідставного збагачення. За загальним правилом повернення неправомірно чи безпідставно набутого майна має здійснюватись в натурі і тільки, як виняток, у випадках неможливості натурального виконання – відбувалась компенсація його грошової еквіваленту. Розмір даного відшкодування визначався на момент набуття, що стало законодавчою новелою, обумовленою судовою практикою тих часів.

З Цивільного кодексу була прибрана норма щодо права збагаченої особи вимагати від потерпілого компенсування необхідних витрат на майно у випадку його повернення. Проте, вітчизняні науковці тих часів наголошували на необхідності

збереження за набувачем даного права, оскільки це приводило б до неправомірного збереження майна потерпілим у протилежному випадку.

Порівнюючи з попереднім кодексом, було досить конкретизовано та розширено перелік тих випадків, коли формально неправомірно набуте майно не підлягало витребуванню як неправомірне збагачення, а також, коли певне майно було передане як виконання зобов'язання до настання законного строку виконання та зі впливом строку позовної давності у тих випадках, коли таке виконання дозволялось законом. До того ж, не підлягали поверненню як неправомірного збагачення:

1) помилково сплачена авторська винагорода або винагорода за винахід, наукове відкриття чи раціоналізаторську пропозицію, якщо виплата вже була проведена організацією самостійно за відсутності рахункової помилки з її боку та несумлінності з боку отримувача;

2) помилково сплачені суми на компенсації шкоди у зв'язку із пошкодженням здоров'я або смертю, якщо виплата була здійснена за умови відсутності чи несумлінності з боку отримувача;

3) не підлягають витребуванню суми, які були помилково сплачені за трудовим договором або у зв'язку із хворобою, зайво сплачені суми аліментів, пенсій, якщо виплата не була пов'язана або з рахунковою помилкою, або зі зловживанням з боку набувача.

Стосовно саме умов виникнення кондикційного зобов'язання в юридичній літературі відмічалось значне розмежування понять «отримання» і «набуття» майна. Річ у тім, що певна майнова вигода мусила бути не просто отримана, а ще й набута боржником, коли, окрім фактичного володіння, у нього має виникнути майнове право на матеріальні цінності, котрі раніше йому не належали. Саме такими факторами доводилась теза про можливість неправомірного збагачення (або збереження) тільки речей, визначених певними родовими ознаками, які, змішуючись з масою однорідних речей набувача, в результаті ставали об'єктом його права власності або оперативного управління. Але, якщо набувач отримував за відсутності належної правової підстави певні індивідуально визначені речі іншої особи, то у нього не утворювалось права

власності на дані речі, а мало місце лише протизаконне та протиправне володіння, яке могло бути усунене за допомогою віндикаційного позову.

Особливо жвавого обговорення зазнало правило про стягнення в дохід держави майна, набутого за рахунок інших осіб не на підставі правочину, а в результаті інших дій, які завідомо суперечили інтересам держави і суспільства, якщо воно не підлягало конфіскації. На думку вченого В. О. Рясенцева, це положення встановлювало особливий вид зобов'язання, в якому, по-перше, кредитором виступає держава; по-друге, об'єктом може бути не тільки родове, а й індивідуально визначене майно; по-третє, за своєю природою така норма нагадує майнову відповідальність набувача за незаконне діяння [39, с. 96].

Красавчіков О. О. називав їх зобов'язаннями із неправомірного збагачення і вказував на необхідність їх чіткого відмежування від зобов'язань із неправомірного набуття (збереження) майна у зв'язку з тим, що ці два види зобов'язань не лише володіють різною структурою, неоднаковими суб'єктним складом і підставами виникнення, але й виконують різні функції: зобов'язання із незаконного збагачення служать для реалізації каральних майнових санкцій цивільного права у випадку вчинення боржником (правопорушником) незаконного набуття майна, в той час як функцією зобов'язань із неправомірного збагачення (збереження) виступає відновлення кредитора (права якого обмежені боржником) в попередньому майновому становищі [44, с. 405].

Згадана норма отримала своє застосування в боротьбі із так званими нетрудовими доходами, якими визнавались будь-які безоплатні майнові надходження у громадян, які не були передбачені діючим законодавством тих часів. Крім того, був відсутній однозначний підхід щодо розмежування понять «неофіційний дохід» та «безпідставне набуття майна». Варто зауважити, що одним випадком застосування цієї норми називався випадок, коли потерпілий, якому мусило бути повернуте протизаконно набуте ним майно, яке було вилучене у правопорушника, є невідомим або власник взагалі не звертається за поверненням втраченого, або не має на це жодного права.

Вітчизняними науковцями рекомендувалось змінити його, закріпивши положення про те, що майно підлягає вилученню та стягненню на користь держави не лише тоді, коли воно власне не може бути конфісковане, але й у всіх без винятку випадках його набуття. Практичне значення даної пропозиції полягало виключно в тому, що саме таким чином запобігались би всі спроби набуття майна у зв'язку із здійсненням значного правопорушення. Окрім того, це б значно сприяло вирішенню даних проблем розмежування таких термінів, як «конфіскація» та «вилучення», що породжувало досить багато помилок у судовій практиці.

Залежно від особливостей фактичного складу, що породжував зобов'язання, вчений Рясенцев В. О. рекомендував виділяти три його види класифікації зобов'язань із неправомірного набуття (збереження) майна:

1) отримання неналежного в результаті помилкового виконання існуючого або неіснуючого зобов'язання, яке мало місце в результаті помилки стосовно суб'єкта, предмета, розрахунку, а також підстави

2) відпадиння раніше наявної підстави у набувача майна у випадках прийняття нової норми, відміни судового акта або виконавчого напису нотаріуса, відпадиння або нереалізації мети надання;

3) набуття майна в результаті незаконних дій, які не були правочинами [39, с. 94].

Відомий вчений Іоффе О. С. запропонував власну двочленну класифікація кондикційних зобов'язань:

- 1) неправомірного набуття;
- 2) неправомірного збереження.

Вітчизняний науковець Руденченко Н. А., розглядаючи міру цивільно-правової відповідальності, власне, не лише як додатковий тягар для правопорушника, а ще й як державний примус до виконання певного обов'язку, визнавала, що в моменти набуття або збереження майна ще не можна говорити про цивільну відповідальність як таку. В конкретному випадку утворюється лише обов'язок щодо повернення неправомірно набутого (або збереженого) майна [38, с. 14]. Зрозуміло, якщо цей обов'язок самотійно не виконується, то постає логічне питання про його примусове виконання.

Протиправність певної поведінки набувача при цьому проявляється двічі: по-перше, набуття ним (або збереження) не спирається на жодну з законних підстав та одночасно порушує суб'єктивні права інших; по-друге, не виконаний самостійно обов'язок дозволяє задуматись про вину набувача. Цивільну відповідальність в ті часи рекомендувалось розглядати виключно як примусове виконання конкретного обов'язку з повернення неправомірно набутого чи збереженого майна, оскільки тільки в даному випадку наявні всі для цього умови.

Як і попередній, ЦК УРСР редакції 1963 року, взагалі не відображав критеріїв, які дозволяли б розмежовувати кондикційні види зобов'язань від інших цивільних інститутів. У зв'язку з даною обставиною, спірною залишалась доволі актуальна проблема конкуренції видів позовів, під якою розуміли можливість позивача обрати певний вид позову для захисту свого права, яке на його думку було порушено. Діюча норма про визначення розміру вартості компенсації на момент неправомірного набуття була піддана нищівній критиці як така, що цілком не відповідає принципу реального виконання зобов'язань. Це пов'язано зі значною можливістю не лише для зниження, а й для підвищення цін з моменту набуття майна до безпосереднього моменту стягнення його вартості. Тоді рекомендувалось під час проведення майнової оцінки визнавати день проголошення судового рішення чи вступу його в законну силу. Дана пропозиція в деякій мірі була врахована вже у наступному кодифікованому акті - Основах цивільного законодавства радянських республік від 31.05.1991 року.

Заслужовує на увагу ще і той факт, що нові основи цивільного законодавства в цілому фактично не змінили регламентацію кондикційних зобов'язань у порівнянні із попереднім кодексом. В ЦК України з'явилась ст. 133 «Зобов'язання, що виникали внаслідок неправомірного збагачення», - це свідчило про відновлення в законодавстві попередньої назви інституту, що в значній мірі й відповідає його природі. У новому законі передбачалось, що у випадку неможливості повернення в натурі неправомірно отриманого майна, мусила бути відшкодована його вартість, яка визначається безпосередньо на момент пред'явлення вимоги щодо повернення майна, і не так, як було раніше - на момент його набуття.

Однак слід зауважити, що з'явилося правило про те, що на розмір неправомірного грошового збагачення нараховуються відсотки за користування чужими грошовими коштами у розмірі середньої банківської ставки, встановленої саме в місці знаходженні кредитора.

Протягом дії ЦК УРСР редакції 1963 р. був накопичений багатий практичний досвід, на основі якого створена достатня теоретична база для наступного розвитку інституту кондикційних зобов'язань. Теоретичні та практичні розробки стали значним підґрунтям для глави №83 діючого Цивільного Кодексу України. В новому ЦКУ вже внесені дуже суттєві зміни, в основі яких лежать, перш за все, новий погляд на зобов'язання, які утворюються внаслідок неправомірного збагачення - не як на певний окремий вид зобов'язань, а як на особливий вид та навіть своєрідний спосіб захисту власних цивільних прав, по-друге, розуміння того, що цей сучасний інститут відноситься до числа таких, які безпосередньо пов'язані з моральними принципами чинного цивільного права.

Протягом існування незалежної України цивілісти досліджували зобов'язання, які утворюються у зв'язку або з набуттям, або зі збереженням майна без належної на те правової підстави, та їхня характеристика мала місце безпосередньо у процесі розробки проекту нового Цивільного Кодексу України, що почалась більше, ніж 15 років тому. До того ж, у безпосередньому процесі створення цього відповідального та надзвичайно важливого закону обговорювалася система із недоговірних зобов'язань, у т.ч. зобов'язань у зв'язку з набуттям та збереженням майна без належної на це правової підстави [15].

РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

2.1. Поняття і фактичний склад зобов'язань із безпідставно набутого майна

В ст. 1212 ЦК України встановлено загальні положення про зобов'язання у випадку набуття, збереження майна без достатньої обґрунтованої правової підстави:

Перша: Особа, яка набула майно або у себе його зберегла за рахунок потерпілого (іншої особи) без достатньої правової підстави (майно безпідставно набуте), зобов'язана повернути потерпілому це майно. В такому випадку особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли згодом відпала підстава, на якій воно було набуте.

Друга: Положення цієї глави застосовуються однозначно незалежно від того, чи безпідставне набуття або належне збереження майна було результатом поведінки потерпілого, набувача майна, інших осіб чи наслідком події.

Третя: Положення вищевказаної глави застосовуються також до вимог про:

- про повернення виконаного за недійсним правочином;
- про витребування майна власником із чужого незаконного володіння;
- про повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні;
- про відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно, зберегла його у себе за рахунок будь-якої іншої особи.»

Отже, відповідно до вищевказаної статті вказане зобов'язання спрямовано на відновлення у потерпілої особи майнового становища.

Із наведеного вище статті можна зробити висновок про те, що зобов'язання із безпідставного збагачення можна підкреслити дві необхідних і достатніх ознак зобов'язання даного виду. Перша характеризує поняття «збагачення», друга - формує категорію «безпідставність».

Детальніше про кожну з них.

1. Збагачення - це отримання майнової вигоди однією особою при цьому за рахунок іншої.

Таким чином отримання повинно бути реалістичним, тобто повинно бути збільшення об'єму майнової маси зі сторони набувача. В радянській науці поняття «збагачення» розглядалося в двох значеннях: соціальному та економічному. Збагачення з економічної точки зору передбачало собою перевищення вартості отриманого над вартістю не отриманого. Розгляд ж поняття збагачення в соціальному розумінні було опосередковано пануючим на той проміжок часу в доктрині цивільного права положенням про експлуаторські особливості збагачення в капіталістичних країнах. Згідно із Цивільним Кодексом України безпідставне збагачення може виражатися у вигляді набуття або безпосередньо у формі збереження майна [53]. Так, набуття означає кількісне збільшення майна в однієї особи і, як наслідок цього, одночасне зменшення в іншій, тобто переміщення майнового об'єму від однієї особи (потерпілого) до набувача (іншої).

В ст. 1212 ЦК України встановлено, що особа зобов'язана повернути те, що зберегла за рахунок іншої особи [53]. Таким чином, законодавець орієнтується на майновий характер набувача. Відповідно, безпідставним збагаченням виступає особливе майно, яке набувач повинен був обов'язково віддати третій стороні на якій-небудь підставі і яке ця третя особа отримала від потерпілого. Інакше кажучи, обсяг майна, який набувач вже не зобов'язаний передати третій особі, оскільки цей обов'язок здійснив потерпілий.

Питання про право власності у випадку безпідставного збагачення в цій ситуації не породжує сумнівів. Майно (безпідставне збагачення), незважаючи, що має місце підстава для його пріоритетного передання, продовжує знаходитись у фактичному володінні набувача, саме тому перехід права власності не відбувається. Інтересним залишається інше питання - з якого моменту починає виникати саме право власності на майно, передане потерпілим, безпосередньо у третьої особи. Підстава, за якою майно переходить саме від потерпілого до третьої особи, не може зазначатись як дійсним, оскільки здійснюється неналежною особою, оскільки угоди про виконання зобов'язання потерпілим за набувача не має. Видається, що у випадку такої передачі у третьої особи не виникне право власності на отримане майно.

Оскільки після передачі це майно знаходиться лише у фактичному володінні цієї третьої особи, а право власності зберігається за даним потерпілим.

Очевидно, що в вказаному випадку потерпілий має пріоритетне право вимагати повернення безпідставного збагачення безпосередньо від набувача (як безпідставне збереження), або так же від третьої сторони (як безпідставне набуття у результаті виконання зобов'язання, що не існує), або віндикувати своє майно.

Якщо індивідуально визначене майно зберіглося саме в натурі, то потерпілий має право віндикувати його від третьої особи як майно, що перебуває у незаконному чужому володінні. Якщо це майно є родовим, то в такому випадку потерпілий має можливість пред'явити кондикційний позов. Таким чином він може обрати відповідача за позовною заявою між зберігачем і третьою особою, що в даній ситуації у зв'язку з тим, що прийняла майно у фактичне володіння безпідставно, отримує статус - набувача. Так, потерпілий може пред'явити позовну заяву про повернення безпідставного збереження до зберігача та про повернення безпідставного набуття до набувача (третьої особи).

З цього моменту підставу передання майна можна вважати доцільною та належною, у зв'язку з чим виникає безпосереднє право власності у третьої особи, бо після безпосередньої передачі майна набувачем потерпілому в останнього виникає обов'язок віддати, в свою чергу, його третій особі (здійснити свій обов'язок, який вже ним було виконано).

У випадку, якщо потерпілий звернувся з позовною заявою про повернення безпідставного збагачення як безпідставного отримання до третьої особи, то особливості права власності на це майно визначається за правилами про безпідставне набуття, які викладені нижче.

Слід зазначити, що основні складнощі при дослідженні питання про право власності на безпосередньо безпідставне збагачення у формі набуття пов'язані з аналізом проблеми володіння. Основна її суть полягає в розкритті наступного змісту. У випадку безпідставного набуття майнова маса завжди фактично переходить у фактичне володіння боржника. В той час, як у третіх осіб виникає презумпція фактичного володіння цим майном в якості його власника.

У випадку надходження родового майна у безпосереднє фактичне володіння набувача відбувається поєднання безпідставного збагачення з майном набувача, таким чином питання про право власності на безпідставне набуття слід розглядати для кожного виду майна - окремо, (родового чи індивідуально визначеного). Однак, видається, що породження права від виду майна залежати не може.

Так, якщо в якості безпідставно отриманого виступає саме індивідуально визначене майно, то виникає ситуація, в якій саме безпідставне збагачення знаходиться в безпідставному (незаконному) фактичному володінні саме набувача. Власник ж, оскільки не існувало підстави закінчення права власності, зберігає всі свої правомочності (володіння). Виключенням виступають лише випадки переходу майна до добросовісного набувача. В такій ситуації застосовуються правила ввідикації.

Слід зазначити, що безпідставне збагачення завжди тягне за собою виникнення обов'язку із безпідставного збагачення, проте в зазначеному випадку відповідно до ст. 1212 Цивільного Кодексу України кондикційна позовна заява буде застосовуватись разом із ввідикаційним. В даному випадку ж, коли майно втрачене, то потерпілий має право вимагати відшкодування його вартості за позовною заявою з безпідставного збагачення.

В такій ситуації коли річ перебуває тільки у фактичному володінні та лише на підставі даного факту не повинно безумовно визначатися право власності. Володіння – це одна із основних правомочностей власника. А фактичне володіння – це її прояв, фізичне володіння річчю. У зазначеній ситуації, незважаючи на відсутність конкретного об'єкта права володіння, право на певний обсяг майна залишається у потерпілого.

Підставою для виникнення у набувача саме права власності за таких обставин може визнаватись набувальна давність, тобто у випадку спливу проміжку часу, встановленого ст. 344 ЦК України, так у набувача з'явиться право власності на це майно. Проте, така ситуація є можливою лише за підстави добросовісного володіння.

Підсумовуючи слід зазначити, що до виникнення права власності у набувача з підстав набувальної давності, потерпілий зберігає своє безпосереднє право власності

на повний обсяг майна, що вибув з його володіння, при тому, що збагачена особа його не набуває.

Таким чином, кредитор має право вимоги, в свою чергу боржник – кореспондуючий йому цей обов'язок повернути майно, що безпідставно вибуло із володіння кредитора. У даному випадку, предметом зобов'язання виступає родове майно, та може бути передане інше однорідне рівноцінне майно, проте не обов'язково те ж саме.

Проте тільки з моменту повернення набувачем потерпілому безпідставного отримання у набувача виникає право власності на дане майно. Так для визнання права власності за набувачем, так і загальної власності з потерпілим, немає підстав, оскільки незаконно отримане майно знаходиться безпосередньо лише у фактичному володінні набувача. Фактичне змішування даного майна з майном набувача (на праві власності). Це не означає виникнення права власності у даного набувача на безпідставне збагачення. Саме після повернення - набувачем безпідставного збагачення потерпілому - в цього набувача виникає одноособове право власності на це все майно.

Так у випадку переходу права власності на безпідставно набуте майно, що було згодом перероблене набувачем слід застосувати правила, що визначають підстави отримання права власності у випадку переробки (ст. 332 ЦК України). Якщо річ була створена набувачем шляхом переробки речі потерпілого, дану річ необхідно розглядати безпосередньо як матеріали, що використані для створення нової речі. У даному випадку право власності залишається за потерпілим. Але, якщо вартість нової речі буде істотно вищою ніж вартість попередньої, то в даному випадку право власності набуває її виготовлювач.

Таким чином, безпідставність збагачення означає перебування майна в особи за відсутності належної правової підстави.

Правочин, що вчиняється сторонами, повинен відповідати вимогам закону (мати законну підставу). Інакше, він буде вважатися недійсним, в результаті чого підстава переміщення майна відпаде, тобто відбудеться збагачення за відсутності правової підстави [54, с. 51].

Пріоритетною ознакою безпідставного збагачення виступає відсутність належної правової підстави, це підтверджується судовою практикою, зокрема, ухвалами Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ про визнання недійсним договору, визнання нечинним державного акта на земельну ділянку, витребування земельної ділянки від 22 жовтня 2014 року, про витребування майна із чужого незаконного володіння та стягнення заборгованості від 22 жовтня 2014 року, про стягнення безпідставно отриманих коштів від 9 липня 2014 року та іншими.

Саме безпідставність збагачення виникає у випадку відсутності належної правової підстави для переміщення майнової маси. Так у випадку її відпадиння в подальшому, бо в останньому випадку, в результаті, відбувається збагачення і факт відсутності належної правової підстави, що складають фактичний склад безпідставного збагачення.

Враховуючи вище зазначене (виникнення безпідставного збагачення за відсутності юридичної підстави) виникає запитання про наявність в цілому підстав виникнення даного виду зобов'язань. В теоретичних розробках науковців з цивільного права немає єдиного підходу до вирішення даної проблеми. Підставою виникнення зобов'язання є юридичні факти, в тому числі факт безпідставного збагачення. Враховуючи вищезазначене - підставою виникнення обов'язку буде саме безпідставне збагачення, такий складний фактичний склад представляє збагачення у формі набуття, збереження, а його безпідставність – це відсутність належної правової підстави.

Підставами ж виникнення безпідставного збагачення відповідно до ст. 1212 ЦК України виступають дії потерпілого, набувача, третіх осіб та інші обставини, які відбулись поза їх волею [53].

Категорія протиправності тісно пов'язана з відсутністю юридичної підстави переходу майна. Таке становище речей передбачене, перш за все, тим, що саме безпідставне збагачення завжди представляє собою незаконний результат, оскільки саме набуття (збереження) майна в даному випадку не має юридичного підґрунтя, тому, відповідно, суперечить закону.

Існує теорія, відповідно до якої протиправність при безпідставному збагаченні визначається в двох значеннях - як суб'єктивна і об'єктивна. Об'єктивна неправомірність передбачає переміщення майна, що не відповідає закону. Суб'єктивна неправомірність - це протиправність в діях набувача. З вищезазначеного можна зробити висновок, що суб'єктивна неправомірність відповідає передбаченому в чинному законодавстві поняттю недобросовісності.

Протиправність - це зовнішня невідповідність правовідношення закону. В той час, як недобросовісність - це характеристика суб'єктивного (внутрішнього) відношення особи до кожного діяння. Таким чином, логічно розглядати ці категорії окремо.

Цивільне законодавство не містить спеціальних норм (правил) про неправомірність дій, саме тому вірним є те, що безпідставне збагачення зумовлює як правомірні, так і неправомірні дії, навіть незалежно від того, яким суб'єктом вони були здійснені.

Саме тому необхідно розглянути питання про недобросовісність. Аналізуючи дане питання, виникає проблема саме у співвідношенні з категорією вини, бо обидва поняття характеризують суб'єктивну сторону, тобто безпосереднє ставлення особи до вчиненого діяння.

Тому в цивільному праві існує безпосередній поділ вини на умисел, необережність. У випадку вини у формі умислу саме особа, яка вчиняє діяння, має за мету досягнути певних наслідків. А у випадку необережності - суб'єкт має передбачати, що наслідки будуть, але при цьому його дія (бездіяльність) спеціально не була спрямована на досягнення незаконного результату. Саме поняття добросовісності не передбачено законодавцем. Тому в науці цивільного права напрацьовано науковцями ряд визначень цього поняття.

У даному випадку добросовісність – це дія набувача, якщо він не знав та не повинен був знати про те, що особа, в якій він придбав певну річ, не мала юридичного права її відчужувати. Проте, якщо набувач не запитав, на якій підставі відчужувач володіє річчю, то він вже не може вважатися добросовісним.

Недобросовісний суб'єкт передбачає або повинен передбачати про те, що діяння, яке він вчиняє, може потягти за собою несприятливі наслідки. Як наслідок, недобросовісність та винуватість виступають синонімічними поняттями. Враховуючи це видається можливим розглядати ці категорії разом.

В ч. 2 ст. 1212 ЦК України закріплено, що положення цієї глави застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події [53]. Саме таке правовідношення не завжди формується в результаті винної поведінки.

Аналізуючи вище зазначене можна дійти висновку про те, що фактичним складом зобов'язань є факт отримання майнової вигоди однією особою безпосередньо за рахунок іншої, а також факт відсутності для цього належної правової підстави, в той час як підставами виникнення (фактами, що формують безпідставне збагачення) є будь-які дії (правомірні, неправомірні; невинні, винні) набувача, потерпілого, третіх осіб, а також деякі інші обставини, що відбулись поза їхньою волею.

2.2. Суб'єкти, об'єкт та зміст зобов'язань із безпідставного набутого майна

Сторонами зобов'язання із безпідставного збагачення виступають потерпілий (кредитор) – це особа, за рахунок якої отримано збагачення, та боржник (набувач) – це особа, яка отримала (набула, зберегла) майнову вигоду. Боржником зобов'язання може виступати лише особа, яка реально отримала майнову вигоду. Кредитором в обов'язках, що виникають із безпідставного збагачення може виступати власник майна або ж його законний володілець, та особа, яка мала право на виникнення права власності чи законного володіння, проте не набула його через дії (бездіяльність) боржника. Так сторонами у зобов'язанні можуть виступати всі суб'єкти цивільних правовідносин - будь-які фізичні та юридичні особи та публічні суб'єкти.

Для виникнення зобов'язання із безпідставного збагачення не вимагається вираження волі навіть однієї із сторін, достатньо лише юридично значимої події [19, с. 187]. У випадку, навіть коли мала місце волевиявлення особи, вона може бути з певним дефектом (не класична). Через те, що збагачення є безпідставним, то юридичної умови переміщення майна все одно не існує та дефект волі (наприклад, укладення правочину недієздатною або обмежено дієздатною особою) не впливає на зміст правовідносин. В такому випадку, суб'єкту зобов'язання необов'язково бути дієздатним (достатньо володіти лише цивільною правоздатністю).

Слід зазначити, що юридична особа може безпосередньо виступати стороною кондикційного зобов'язання з моменту отримання нею правоздатності, саме з моменту реєстрації, і до моменту повної ліквідації - припинення правоздатності. А фізична особа, виступаючи суб'єктом зобов'язання із безпідставного збагачення - може бути з моменту народження - виникнення правоздатності, аж до моменту смерті – її закінчення.

В ст. 1212 ЦК України стверджується, що зобов'язання із безпідставного збагачення можуть виникати також в результаті дій третіх осіб [53]. Цивілісти виділяють безпосереднє і опосередковане безпідставне збагачення. При безпідставному збагаченні відбувається пряме переміщення цінностей від потерпілого до набувача. Опосередковане безпідставне збагачення означає переміщення цінностей від потерпілого до збагаченої особи на підставі правочину потерпілого з третьою особою. Така особа суб'єктом зобов'язання не виступатиме, адже не набуває прав і обов'язків сторони [29, с. 217].

Об'єктом зобов'язання із безпідставного збагачення стаття 1212 ЦК України називає майно [53]. Виходячи зі змісту положень цивільного законодавства щодо об'єктів цивільних прав та аналізу норм щодо безпідставного збагачення, доцільно зробити висновок про необхідність включення в поняття майна в широкому значенні варто включати речі, в тому числі гроші та цінні папери, та інше майно (майнові права).

Об'єктом вказаного виду зобов'язання може виступати лише майно, наділене родовими ознаками. У випадку, коли об'єктом виступає індивідуально визначене

майно, має місце вимога про витребування майна із чужого незаконного володіння з допомогою віндикаційного позову [30, с. 76]. Така позиція, базувалась на раніше чинному законодавстві, яке прямо не передбачало подібне правове застосування кондикційної позовної заяви, проте і не вказувало на юридичну можливість одночасного пред'явлення позовних вимог за віндикаційною та кондикційною позовною заявою. Таким чином, незважаючи на закріпленій в цивільному законодавстві принцип диспозитивності, що дозволяє все те, що чітко не заборонено законодавством, інститут зобов'язань що виникають з безпідставного збагачення називається «резервним» і не застосовувався, якщо правовідношення підлягало регулюванню нормами спеціального інституту.

В сучасному законодавстві сфера дії кондикційного зобов'язання розширена. Чинний Цивільний кодекс України передбачає можливість застосування позовної заяви про безпідставне збагачення поряд із віндикаційною позовною заявою (ч. 3 ст. 1212 ЦК України).

Індивідуально визначене майно, потрапивши в протиправне володіння другої особи, також має вважатися безпідставним збагаченням, бо внаслідок його переміщення простежується збільшення майнової маси в одній особі за рахунок другої без належної правової підстави. Вказані ознаки якраз складають фактичний склад зобов'язання що виникає внаслідок безпідставного збагачення.

Деякі науковці вважають, що індивідуально визначені речі не мають бути об'єктом даного виду зобов'язань, оскільки при їх вилучили із володіння законного власника останній зберігає свій правовий титул та саме тому з правової точки зору збагачення не вчиняється, видається невірною. Оскільки саме з правової точки зору у випадку одержання безпідставної вигоди збагачення та не відбувається (бо безпідставність визначає відсутність юридичної підстави для першочергового виникнення права власності), бо відбувається лише фактичне переміщення цінностей, не враховуючи те чи, є вони родовими чи індивідуально визначеними речами.

Проблема відмежування грошей безготівкові та на готівкові тісно пов'язана з можливістю витребування даних коштів як безпідставного збагачення.

Обґрунтованість даної відмінності в юридичній природі безготівкових та готівкових грошей піддається сумніву в правовій науці.

Гроші існують у двох загально відомих формах - готівковій та безготівковій, кожна з яких виступає платіжним способом. Зазначена ознака дозволяє об'єднати ці форми загальним поняттям «гроші». Проте, відмінності в правовій природі кожної з форм обумовлюють формування особливостей правового регулювання кожної форми.

Особливості правового режиму безготівкових та готівкових грошей, особливості їх формування як об'єкта цивільних прав слід наголосити на наступних особливостях.

Готівкові кошти виступають безпосередньо грошима, на які поширюється юридичний режим речей, не викликає жодних сумнівів. Таким чином при безпідставному переміщенні готівкових грошей з метою відновлення прав потерпілого не обхідно застосовувати загальні норми про безпідставне збагачення у випадку повернення грошей (ст. 1212 ЦК України).

Право власності на передані готівкові гроші належить банку, в той час як у клієнта виникає право звернення з вимогою до банку. Безпосереднім об'єктом права розпорядження клієнта є висунута боргова вимога до банку, та не внесені в банк грошові знаки.

Доцільно встановити, чи мають зазначені право вимоги яку-небудь майнову цінність, бо інакше безпідставна передача безготівкових коштів не може вважатись безпідставним збагаченням, бо неотримання набувачем конкретних цінностей не збагачує його за рахунок другої особи. В такому разі відсутній основний з елементів фактичного складу безпідставного збагачення.

Встановлено, що зобов'язальне право має реальну майнову цінність. Безготівкові кошти виступають зобов'язальними правовими вимогами, які мають майнову (економічну) цінність. Таким чином при безпідставному списанні безготівкових грошей реалізується безпідставне збагачення. Потерпілим у даному випадку виступає власник рахунку, з якого були списані гроші, бо в результаті безпідставного списання грошей його майно зменшується. Оскільки передача безготівкових грошей, насамперед, не лише внесення запису в облікові документи, не

передача коштів як речей, то реального переміщення цінностей (речей) не відбувається. Аналізуючи викладене, для захисту прав потерпілого доцільно та достатньо відновити його права (становище, що існувало до порушення права) в основному обліковому документі. Тобто, «повернення» безпідставного збагачення в конкретному випадку безпідставного переміщення безготівкових грошей повинно здійснюватись відповідно до правил ст. 1212 ЦК України, яка передбачає наслідки безпідставної передачі права. Тобто у вказаній ситуації відбувається безпідставне передання права вимоги даного клієнта до банку. Особливе місце в цивільному законодавстві України відводиться майновим правам. Дослідженню підлягає як суб'єктивні права та як об'єкти відповідних цивільних прав. Головною проблемою при аналізі майнових прав виступає встановлення головних критеріїв розмежування, а саме: суб'єктивного та об'єктивного аспектів. Наголошуємо, що обіг майнових прав слід кваліфікувати як обіг зобов'язальних суб'єктивних прав, що містить в своїй основі правочини щодо уступки прав, у зв'язку з чим за своїм змістом є необґрунтованим позначення майнових прав як головного об'єкта цивільних прав. Аналіз ст. 1212 ЦК України дозволяє зробити висновок про те, що і у випадку набуття, і у випадку збереження за чужий рахунок під збагаченням розуміють майно. Поняття майна розкривається в ст. 190 ЦК України, в якій зазначається, що майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки [53]. Крім того, ст. 177 ЦК України відносить до об'єктів цивільних прав речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага [53].

Таким чином, законодавець включає речі та майнові права в зміст поняття «майно». Аналізуючи зазначене можна стверджувати, що необхідність безпідставного збагачення майновими правами також допускається вітчизняним законодавцем.

В такому випадку коло безпосередніх об'єктів безпідставного збагачення представлене двома основними підходами. Відповідно до першого об'єктами збереження майна можуть безпосередньо виступати користування чужими послугами або майном без належної підстави. Щодо іншого підходу то слід зазначити, що

збагачення у формі безпідставного збереження реалізується у випадку користування чужим майном, здійснюється робота чи надання послуги іншою особою, та також у випадку звільнення від основного майнового зобов'язання перед іншою особою [17].

В рамках статті 190 Цивільного Кодексу України поняттям майна не включає користування майном і надання послуг. Проте, безпідставно збережене майно завжди має своїм предметом грошові кошти. Так, у випадку користування чужим майном звичайно зберігаються витрати, еквівалентні вартості користування майном. При користуванні послугами зберігаються засоби на оплату другій особі належної винагороди. Протягом надання послуги корисний ефект від неї реалізовується та не може бути відокремлений від особи в майновій сфері, яка збагатилась. Отже, в обох випадках особа зберігає грошові кошти, які в звичайних умовах вона змушена була б реалізувати задля отримання такої майнової вигоди.

Виконання роботи згідно з неукладеним договором іншою особою за відсутності еквівалентного відшкодування вартості цих робіт є аналогічним ситуації надання послуги іншою особою. Особа зберігає засоби, які повинна була зазнати в рахунок оплати прийнятих нею робіт [34, с. 27].

Під час звільнення від майнового обов'язку особа може отримати майнову вигоду за рахунок іншої особи, яка виражається у формі безпідставного збереження майна. Дана вигода відображається у грошовій формі.

Зміст – це останній елемент юридичного складу зобов'язання. Основний зміст зобов'язання із безпідставного збагачення складає безпосереднє право кредитора негайно вимагати повернення безпідставно отриманого та кореспондуючий йому обов'язок конкретного боржника повернути майно, що виступає безпідставним збагаченням.

Розмір і порядок відшкодування безпідставно отриманого слід розглядати окремо для кожного виду зобов'язання та класифікувати вказані вище за об'єктом. Так, можна виділити зобов'язання щодо повернення наступного майна: права; речей; грошових коштів.

Цивільне законодавство закріплює презумпцію повернення безпідставного збагачення в натурі (ст. 1212 ЦК України).

Досліджуючи буквально тлумачення ст. 1212 Цивільного Кодексу України, мова йде про індивідуально визначене майно, бо в протилежному випадку – у випадку повернення родових речей можливість повернення інших рівноцінних однорідних речей унеможлиблювала би відповідальність набувача за погіршення майна.

Якщо ж об'єктом зобов'язання стала саме індивідуально визначена річ, то у такому випадку має бути повинна бути повернута саме вона у випадку, особливо якщо вона збереглась в натурі. Проте, якщо відбулось погіршення речі – вона підлягає відшкодуванню (вартість речі має бути співмірна її погіршенню). Ступінь погіршення і неможливість використання речі безпосередньо за призначенням повинна детально визначатись судом.

Цивільне право передбачає умови настання відповідальності особи за порушення і загибель майна. В данному випадку слід звернути увагу на суб'єктивну сторону. Відповідно до загального правила набувач відповідає тільки з того моменту, з якого він дізнався або повинен був дізнатися особливості безпідставності збагачення. Проте за наявності встановленої вини набувача у формі прямого чи не прямого умислу або грубої необережності, данна особа несе відповідальність і у разі добросовісного збереження майна. У випадку настання відповідальності набувача потерпілий має право вимагати компенсації недостачі саме в натурі (або в натуральній формі, в грошовому еквіваленті) або усунення погіршень що сталося з майном за рахунок набувача, або, застосовуючи аналогію закону, повернення витрат на усунення погіршень.

Якщо річ через погіршення втратила свої істотні властивості, то в результаті чого використання її є неможливим так і якщо річ втрачена набувачем чи загинула, або у випадку набуття добросовісним володільцем, повернути майно безпосередньо в натурі неможливо. В цьому випадку підлягають застосуванню норми статті 1213 Цивільного Кодексу України, в якій закріплено що боржник зобов'язаний відшкодувати дійсну вартість такого безпідставного збагачення [53]. Для правильного визначення вартості цього майна доцільно враховувати два взаємопов'язаних аспекти:

- Безпосередньо розмір грошових коштів, які відшкодовуються потерпілому;

- Фактичний момент часу, з якого повинна розраховуватись грошова вартість майна, бо вартість речі може змінюватись в період перебування її у володінні набувача.

Вартість однієї та тієї ж речі безпосередньо в один і той же момент часу може бути різною. Вищевказане може залежати, припустимо, від території, на якій продається дана річ одного роду, або у випадку, коли від особи, яка здійснює її продаж. В такому випадку правильне визначення вартості має вкрай особливе значення для справедливого вирішення справи та неприпустимості безпідставного збагачення або позивача, або відповідача.

В сучасній Україні на законодавчому рівні отримав закріплення новий засіб визначення вартості майна, виходячи з ринкової оцінки даного майна, на підставі загальних правил Цивільного Кодексу України (саме ч. 4 ст. 632), тобто ціни, що визначається, виходячи із звичайних цін, що утворилися на аналогічні товари, роботи або послуги [53]. Вказане положення відноситься до договірних правовідносин всіх сторін, але оскільки зобов'язання із безпідставного збагачення за своєю суттю є «квазідоговірними», вважається, що застосування цього особливого правила до нього допускається за аналогією закону. Для зазначення місця (місцевості), за цінами якого підлягає закріплено вартість речі, варто звернути увагу на основне. Оскільки зобов'язання із безпідставного збагачення за своєю суттю є «квазідоговірними» зобов'язаннями, між сторонами виникають правовідносини, начебто між ними укладений договір про передачу речі.

Згідно із загальними правилами про зобов'язання боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторів завдані цим збитки (ст. 623 ЦК України) [53]. В цьому випадку під невиконанням зобов'язання варто розуміти «несплату» речі набувачем. В ч. 3 ст. 623 ЦК України зазначається, що при визначенні збитків враховуються ціни, які існували в тому місці, де зобов'язання повинно бути виконане [53].

Відповідно до ст. 532 ЦК України місцем виконання зобов'язання визнається місце здачі речі перевізнику, місце перебування, виготовлення або зберігання речі [53]. Тобто те місце, де боржник міг отримати річ. Такі висновки підтверджує й формулювання ст. 1212 ЦК України, яка встановлює, що особа повинна повернути те, що отримала за рахунок іншої [53].

Отримання збагачення є можливим тільки за відповідними цінами тієї місцевості, на території якої боржник реально набув (зберіг) майно. Місцем (місцевістю), за реальними цінами якого буде визначатись вартість речі, то варто визначати те місце, де річ була отримана, саме де відбувся факт безпідставного збагачення.

Слід звернути увагу на ще одну особливість, яка здійснює вплив на розмір грошових коштів, які підлягають поверненню потерпілому. Мова йде про особливості розрахунку вартості родового та індивідуально визначеного майна. Так, при визначенні збитків, завданих втратою родового майна переважно достатньо визначення вартості ринкової речей того ж роду.

Більш складним здається питання про вартість саме унікальної індивідуально визначеної речі. Безумовно, таке майно має підвищену нематеріальну цінність для потерпілого. Аргументовано, що ця «нематеріальність» повинна компенсуватися певним чином. В цьому випадку можна скористатися позовною заявою із заподіяння шкоди у конкретному випадку, якщо таке безпідставне збагачення відбулось з вини набувача. Але за відсутності складу деліктного обов'язку отримати додаткову компенсацію кредитор не зможе. В той час як вартість унікальної речі, зокрема аналогів якій не існує, порівняти з аналогічними товарами неможливо. Для її оцінки необхідно провести експертизу із залученням спеціалістів.

Другий критерій – момент, на який повинна визначатись вартість майна. Чинний ЦК України вирішує цю проблему таким чином: вартість майна повинна визначатись на момент розгляду судом справи про повернення майна (ст. 1213) [53].

В правовій літературі існує точка зору, що компенсація має бути виплачена не лише грошовими коштами, проте здійснена з допомогою рівноцінного майна. Тлумачення статті 1213 Цивільного Кодексу України не дозволяє дійти такого

висновку. Проте повернення родових речей здійснюватиметься саме таким чином, в такому випадку поверненню підлягає не тільки рівноцінне, але ще й майно однорідне. Але в цьому випадку застосовуються вимоги статті 1212, а не статті 1213 Цивільного Кодексу України.

Крім безпосереднього відшкодування майна в натурі або компенсації його вартості, ст. 1214 ЦК України зобов'язує набувача обов'язком повернути всі доходи, що він отримав з користування майном, після того, як дізнався або повинен був дізнатись про верогідність безпідставного збагачення [53].

Здається, що у вказаному випадку поняття «доходи» підлягає розширювальному тлумаченню. Стаття 189 Цивільного Кодексу України встановлює, що надходження, отримані як наслідок користування майном, поділяються на плоди, продукцію та доходи [53]. Під плодами розуміють об'єкти, що мають природне походження та виступають результатом певного органічного розвитку тварин і рослин. Під продукцією – розуміється майно, що отримане в результаті обробки та переробки речі або ж другого цілеспрямованого користування. Під доходами слід розуміти грошові кошти або ж другі надходження, які приносить майно, що знаходиться в обігу.

Всі доходи, що безпідставно отримані будуть реалізовуватися, як усі види надходжень, які об'єднуються в статті 1214 Цивільному Кодексу України загальним терміном «доходи».

Стаття 1214 ЦК України встановлює імперативний обов'язок у випадку одержання доходів – повернути все отримане, а за відсутності такого – компенсувати все те, що повинно було бути одержане [53].

Як вказано в тексті статті, законодавець зазначає дві можливих ситуації та встановлює спеціальні норми регулювання для кожної і тому не дозволяється їх змішування або застосування іншої правової норми, що не призначено спеціально для регулювання конкретної ситуації.

Як правило, встановлене в Цивільному Кодексі України, вважається справедливим. Так, на набувача покладається зобов'язання віддати отримані доходи після того, як він довідався саме про безпідставність збагачення. Так з даного

моменту набуває значення суб'єктивний фактор - у випадку неповернення майна в проміжок часу поведінка набувача набуває характер винної так до неї повинні бути здійснені заходи відповідальності.

Так, законодавцем не вирішене саме основне завдання, щодо регулювання ситуації, в якій набувач не віддає безпідставне збагачення з незалежних від нього підстав і не одержує доходів з майна. Звичайно, в цьому випадку застосовувати заходи відповідальності стануть несправедливим. Наприклад, майно може бути віддане перевізнику і не передане останнім потерпілому. Зазначається, в подібній ситуації доцільно вважати, що набувач виконав свій обов'язок з моменту передання ним речі перевізнику. Можливі й інші випадки, коли майно не передається кредитуру з поважних причин, що безпосередньо не залежать від його волі. У такому випадку варто надати боржнику право аргументувати те, що переміщене безпідставно майно не може бути ним повернене та прибуток з нього не одержувався.

На практиці застосування інституту зобов'язань із безпідставного збагачення виникає питання про можливість стягнення з відповідача відсотків в якості доходу, одержаного з користування майном в натуральній формі, особливо, коли вимога про повернення майна в натурі замінена на відшкодування вартості. Відсотки за користування чужими грошовими коштами підлягають нарахуванню у випадку неможливості повернення безпідставно отриманого в натурі і виплати його вартості згідно із ст. 1214 ЦК України [46, с. 42].

Цивільний кодекс вказує на можливість відшкодування тільки вкрай необхідних витрат. Віддати корисні витрати, посилаючись на збагачення без підстави власника навряд чи можна, бо набувач усвідомлював, що майно перейшло до нього безпідставно та при цьому продовжував здійснювати витрати, тому подібна ситуація скоріше нагадує відносини дарування, саме до яких кондикція не застосовується. Проте схвалення здійснення як корисних, так і, насамперед, довільних витрат власник, безумовно, може набувачу їх відшкодувати.

Слід зазначити, що витрати підлягають певному відшкодуванню набувачу із обов'язковим врахуванням отриманих вигод. Таким чином, видається необґрунтованою бо, як вже було розглянуто, поверненню підлягають усі отримані

доходи та ніяких інших – неможливих, бути не може. Також відсутні інші вигоди, які мають матеріальне вираження, оскільки вони складають поняття «доходів». Так в статті йде мова про взаємозалік доходів, які були набуті набувачем, які він зобов'язаний повернути відповідно до статті 1214 Цивільного Кодексу України потерпілому, та витрат, понесених набувачем, і таких, що підлягають поверненню потерпілим. У випадку, коли витрати перевищують отримані доходи, залишок буде повернений набувачу, а в координально протилежному випадку – потерпілому.

Так у випадку умисного володіння безпідставно збагаченням набувач втрачає право на компенсацію витрат. Якщо набувач не може повернути майно безпідставно набуте (збережене) з незалежних безпосередньо від нього обставин, то згадане правило застосовуватись не повинно.

В даній статті нічого не сказано про показники поліпшень, які можуть бути здійснені набувачем. Так, до відносин, які виникають у випадку безпідставного збагачення, за аналогією закону можуть бути застосовані положення ч. 4 ст. 390 Цивільного Кодексу України. Саме тому у випадку, коли набувач насправді є добросовісним володільцем, бо безпідставне збагачення виникло без його волі, він матиме передбачене залишити за собою здійснені ним поліпшення, у випадку якщо вони можуть бути відділені без пошкодження майна. Проте якщо це неможливо, то набувач має право просити відшкодування витрат, здійснених на поліпшення, проте компенсація має бути не більше розміру збільшення вартості майна.

Статтею 1215 ЦК України встановлено перелік видів майна, які не підлягають поверненню в якості безпідставного збагачення:

1) заробітна плата і платежі, що прирівнюються до неї, пенсії, допомоги, стипендії, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, аліменти та інші грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування, якщо їх виплата проведена фізичною або юридичною особою добровільно, за відсутності рахункової помилки з її боку і недобросовісності з боку набувача;

2) інше майно, якщо це встановлено законом [53].

Вцілому кваліфікуючою ознакою предмета майнового надання виступає специфічна категорія «грошові суми, надані фізичній особі як засіб до існування».

Проте, викликає заперечення саме використання поняття «грошова сума», оскільки, з одного боку, Цивільний Кодекс України не оперує таким поняттям - грошова сума для визначення об'єкта цивільних прав, проте, з іншого боку, порівнюючи поняття «грошова сума» з терміном «грошові кошти», слід здійснити висновок, що вони співвідносяться як безпосередня кількість речей та самі речі відповідно. У такому випадку має місце підміна понять: можна отримати (передати) грошові кошти на певну суму, проте не можна передати грошову суму.

Грошові кошти, передані громадянину як засіб до існування, поєднує не тільки мета їх надання, але й той факт, що їх виплата здійснюється на підставі договору, закону чи іншого нормативно-правового акта. Таким чином, виплата заробітної плати здійснюється на безпосередньо на підставі та в розмірі, передбаченому трудовим договором; в той час, як виплата відшкодування шкоди, завданого життю чи здоров'ю, стипендій, аліментів, а також розмір виплат може регламентуватись не лише угодою сторін, але й безпосередньо на підставі закону чи іншого нормативно - правового акта [40, с. 14]. Як наслідок, існує зобов'язання, що виникає або на підставі закону, або домовленості сторін, що передбачає обов'язок однієї особи вчинити дію з передачі грошових коштів іншій стороні, яка, в свою чергу, має право просити здійснення зобов'язаною особою такої дії.

Отже, ознаки майнового надання можна визначити наступним таким чином. Перш за все, це завжди грошові кошти. Друге - це грошові кошти, які надаються певній особі як засіб до існування. Третє - це грошові кошти, надання яких забезпечується або домовленістю сторін, або законом чи іншим нормативно - правовим актом. Категорія «засіб до існування» виступає універсальною складовою категорією, що насамперед визначає спрямованість грошових виплат. Такі грошові виплати виступають прибутком громадянина.

У зв'язку із вище вказаним виникає питання: на якій підставі вітчизняний законодавець відносить частину доходу особи до майна, що, насамперед, не підлягає поверненню у випадку безпідставного збагачення?

В даному контексті мова йде не про грошові кошти сторони в цілому, а про одержані особою грошові суми, розмір яких перевищує об'єм зобов'язань боржника

перед кредитором. Тобто зазначається про зайво сплачені суми. Такі грошові суми будуть кваліфікуватися як майно, що в якості безпідставного збагачення не підлягає поверненню, проте лише за наявності двох умов. Перша - в діях набувача зайво отриманих грошових коштів має бути відсутня недобросовісність. При цьому добросовісність набувача грошей презюмується, а тягар доказування недобросовісності одержання лягає на потерпілого. Друга - збагачення набувача в грошах повинно відбутись не в наслідку рахункової помилки. Під останньою розуміють помилку, здійснену безпосередньо в процесі розрахунку під час здійснення математичних дій, тобто неправильне застосування основних правил математики. До рахункової помилки не відносяться неправильне імплементація норми права чи помилкове використання в обчисленні невірних вихідних даних (наприклад, невірний вибір тарифу чи коефіцієнта під час розрахунку заробітної плати) [60, с. 82]. Доцільно говорити про певну категорію «рахункова помилка», що виступає за своєю природою безпосередньо не правовою помилкою, в основі якої лежить невідповідність показників, покладених в розрахунок заробітної плати та безпосередньо прирівняних до неї платежів, стипендій, пенсій, тощо, показникам що наявні в нормативній документації [20, с. 461].

Юридична помилка може виникнути на будь-якій стадії діловодства, а не лише при безпосередньому розрахунку коштів. При цьому законодавець захищає інтереси тієї сторони, що здійснює відповідні розрахунки та виплати та яка здійснила рахункову помилку, у випадку наявності недобросовісності з боку отримувача грошових коштів. Проте наявність правової помилки у випадку добросовісності одержувача грошей тягне за собою виникнення негативних правових наслідків, які покладаються на платника. Даний підхід перекладання негативних наслідків на платника в результаті юридичної помилки пояснюється специфікою правового становища, яке він безпосередньо займає. В зобов'язаннях з виплати грошових коштів на зобов'язальній стороні завжди виступає правомірний професіонал, як особа, яка володіє спеціальними навиками безпосередньо в тій чи іншій сфері. Юридичні помилки, допущені саме з вини такого професіонала, законодавець відносить до наслідків його неправомірної поведінки.

Отже, верогідність неповернення помилково нарахованих грошових коштів через відповідну створену «правову помилку» на стороні платника та добросовісності отримувача саме засобів можна розглядати, з одного боку, як деяку санкцію, встановлену за непрофесійні (неправомірні) дії даного платника, а з іншого – як певну гарантію прав добросовісного отримувача грошей. Наявність ж помилки, достатньої для повернення зайво сплачених сум, є засобом врахування законодавцем людського фактору, який покладається на сторону платника (наприклад, працівник саме під час нарахування заробітної плати внаслідок фізичної втоми здійснив опіску, помилково натиснув не ту клавішу).

Стосовно другого майна, яке не підлягає поверненню, якщо це визначено законом, можна виділити наступні випадки.

У такому випадку не підлягає поверненню майно, передане саме в якості виконання зобов'язання до настання строку його здійснення, якщо інше не встановлено договором. Не спричиняє сумнівів, що дострокове прийняття кредитором виконання саме від боржника повинно розглядатися як належне, що безпосередньо не може бути обмежене ні законом, ні угодою. Саме з цієї причини відсутні підстави для відповідної кваліфікації прийнятого кредитором виконання при безпідставному збагаченні.

Заслуговує на увагу ситуація, саме коли боржник виконав, а кредитор прийняв дострокове виконання обов'язку всупереч забороні на дострокове виконання зобов'язання, визначене законом, актами цивільного законодавства чи договором.

Так, статтею 531 Цивільного Кодексу України встановлює межі реалізації безпосереднього права боржника на дострокове виконання зобов'язання, при цьому не торкається самого процесу дострокового виконання [53]. Відповідно до загального правила боржник має право виконати обов'язок до настання певного строку. Проте таке право може бути обмежене законом, актами цивільного регулювання, договором чи звичаями ділового обороту. Доцільно наголосити, що положеннями згаданої вище статті не вичерпується прийняття кредитором дострокового виконання. Якщо така реалізація приймається кредитором, то воно, безумовно, має кваліфікуватися в якості належного виконання. Так, якщо кредитор прийняв достроково суму грошового

боргу, то в такому випадку він не має права згодом вимагати сплати процентів, на які він міг би розраховувати, у випадку якщо б грошове зобов'язання було виконане у встановлений проміжок часу. В свою чергу, боржник не має розраховувати на повернення достроково виконаного: майно, одержане кредитором до настання строку виконання зобов'язання, належить кредитору.

Таким чином, достроково виконаний обов'язок не відповідає ознакам безпідставного збагачення. Майно, надане як виконання зобов'язання до настання строку для його здійснення, можна визнати безпідставним збагаченням лише в тій ситуації, коли коли правочин, на підставі якого з'явився обов'язок, у подальшому може буде згодом встановлений недійсним (після передачі майна).

2. Майно, що було передане як виконання обов'язку після спливу строку позовної давності. Не потребує поверненню в якості безпідставного збагачення майно, що було надане як виконання зобов'язання після спливу проміжку часу для передбаченої позовної давності, що відповідає положенню статті 267 Цивільного Кодексу України, згідно з яким сторона, яка виконала обов'язок після спливу передбаченої законом позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного, при цьому, якщо вона у момент безпосереднього виконання не усвідомлювала про сплив позовної давності [53].

Важливо, що закінчення строку позовної давності не зупиняє обов'язку боржника та відповідне право кредитора, а тільки «послаблює» останнє, таким чином кредитор не має права у примусовому порядку або в судовому процесі здійснювати свої права. Таким чином, підстави для передачі майна вже після закінчення строку позовної давності існують. Таким чином, вказане майно не підлягало би поверненню суб'єкту та за наявності в Цивільному Кодексі України чіткої норми з приводу цього.

Як справедливо відмітив В. Г. Смірнов, повертаючи майно кредитору, боржник виконує свій не лише моральний, а й правовий обов'язок. З юридичної точки зору він нічого не втрачає, оскільки передає не своє, а належне кредитору майно. Зобов'язання виконується не за рахунок боржника, тому немає підстав для повернення переданого майна [18 с. 777]. Крім того, вчинення боржником дії з передачі майна не призводить до збільшення майна кредитора за рахунок боржника, оскільки останній повертає

належне. Таку дію доцільно розглядати як належну, а тому сам «приріст» майна у кредитора не відповідає жодній ознаці безпідставного збагачення [43 с. 109].

Можливість визначення безпідставним то віднесення до категорії «безпідставне збагачення» не тільки лише майна, переданого на виконання обов'язку до настання строку виконання, проте майна, наданого на виконання обов'язку після закінчення строку для позовної давності. Тобто, у всіх випадках не потребує поверненню безпідставного збагачення. Тому віднесення їх до списку випадків доцільно вважати достатньо умовним.

Грошові кошти та інше майно, передані на реалізацію неіснуючого зобов'язання, якщо набувач доведе, що сторона, яка вимагає повернення майна, знала та усвідомлювала про відсутність обов'язку. Неіснуюче зобов'язання передбачає відсутність будь-якого зобов'язання та відсутність кореспондуючого йому права. Таким чином дію, яка вчиняється на виконання неіснуючого обов'язку, не можна визнавати неіснуючою. Вона не тільки є реальною, але й відповідно природи такої дії виступає правомірним вольовим приписом, тобто правочином. Особа, яка здійснює дію щодо передачі майна, в тому числі грошей, розуміючи наявність неіснуючого зобов'язання, розраховує на виникнення деяких очікуваних правових наслідків. Зазначене не дозволяє погодитись з думкою про те, що виконання завідомо неіснуючого зобов'язання завжди означає відсутність у виконавця наміру створити правові наслідки, які відповідають виконанню цього зобов'язання [56, с. 84].

Виконання неіснуючого обов'язку у більшості випадках породжує наслідки, одним з них відображає відмова набувача від задоволення вимоги щодо реалізатора про повернення наданого майна. Зазначене виключає верогідність кваліфікації угоди з передачі майна на реалізацію неіснуючого зобов'язання як недійсної, оскільки визнання домовленості недійсною за загальним правилом передбачає повернення учасникам правовідносин в первісний стан (двосторонню реституцію). Проте, вчені вважають, що сама передача майна для реалізація завідомо неіснуючого обов'язку у багатьох ситуаціях може бути кваліфікована як удавану угоду [60, с. 84]. З даною позицією тяжко погодитись, оскільки удаваний правочин не породжує правових наслідків. Такий правочин відповідає обов'язковим вимогам до форми правочину,

проте вчинки не здійснюються, тобто відсутній юридичний факт передачі майна. Розкриваючи зміст особливостей виконання неіснуючого зобов'язання, то слід зазначити, що воно характеризується саме тим, що безпосередньо переміщення майна від реалізатора до набувача відбулось без належного дотримання визначених законом формальностей. Крім цього, у випадку якщо удавана угода завжди передбачає угоду сторін, то реалізація неіснуючого зобов'язання виключає будь-яку домовленість реалізатора з отримувачем майна. Таким чином, вчинення дії, спрямованої на реалізацію неіснуючого зобов'язання, завжди виступає дійсною угодою. Така дія не може кваліфікуватися як недійсна угода. Отримане на реалізацію неіснуючого зобов'язання безумовно не підлягає поверненню, що, не справджує головному наслідку будь-якого недійсної угоди - відданню сторі такого правочину в первісний стан.

Наразі зафіксовано такий приклад, що за своєю природою відноситься до випадків передання майна за відсутності зобов'язання, у випадку, коли особа, що надала майно, не має фактичної можливості подати негайну вимогу про повернення переданого. Це дійсний договір дарування, в рамках якого відсутні належні права, так і зобов'язання, тобто відсутній зобов'язок, бо договір дарування вважається вчиненим в момент надання речі в подарунок.

Цивільне законодавство України передбачає чисельні випадки, які можна застосувати в ситуації, коли на це майно не передбачено повернення. Стаття 778 Цивільного Кодексу України зазначає, що якщо наймач без належної згоди наймодавця вчинив покращення, що не можна відокремити без пошкодження для речі, він не має право вимагати відшкодування повної її вартості.

Також заслуговує на увагу ч. 2 ст. 845 ЦК України, згідно з якою: якщо фактичні витрати підрядника виявилися меншими від тих, які передбачалися при визначенні ціни (кошторису), підрядник має право на оплату роботи за ціною, встановленою договором підряду, якщо замовник не доведе, що отримане підрядником заощадження зумовило погіршення якості роботи [53].

На підставі здійсненого аналізу можна підсумувати, що перелік підстав, при яких майно не підлягає поверненню як безпосереднє безпідставне збагачення, не передбачає вичерпний список. Проте межі застосування кондикційної вимоги

зазначені в Цивільному Кодексі України, як в 83 главі Кодексу, присвяченій розкриттю обов'язків з набуття, збереження майна без достатньої юридичної підстави закріплених в інших статтях нормативно – правового акта. Крім того, існує необхідність у всебічному висвітленні даних підстав, бо наявність чітких меж незастосування кондикційного зобов'язання дозволяє забезпечити потерпілому право на відновлення його майнового стану у випадках, коли інша особа безпідставно отримала або зберегла майно за рахунок іншої особи.

Такими обов'язками, що виникають через безпідставне збагачення, виступають суспільні відносини, що мають самостійний характер, щодо негайного повернення потерпілій особі набувачем набутого чи збереженого майна за власний рахунок потерпілої особи, а у випадку неможливості такого повернення - з повним відшкодуванням його вартості.

Слід зазначити, що фактичним складом зобов'язань є факт одержання певної майнової вигоди стороною за рахунок іншої сторони, а також встановлення факту відсутності для цього належної правової підстави, в свою чергу підставами виникнення (фактами, що породжують збагачення безпідставне) це дії (неправомірні, правомірні; невинні та винні) набувача, потерпілого, третіх осіб та також інші обставини, які відбулися незалежно від волі сторін.

Для набуття фізичною особою статусу суб'єкта зобов'язальних відносин із безпідставного збагачення передбачено мати лише цивільною правоздатністю.

Поняття особи як сторони зобов'язання чи третьої особи залежить від факту наявності майна в конкретної особи. Таким чином, особа, майно якої перебуває в неправовому володінні, за кондикційним позовом має статус відповідача.

У судових справах щодо збагачення безпідставного кредитором передбачено законодавцем, що ним може бути не лише безпосередній власник майна чи його законний представник, так і безпосередньо особа, що мала юридичне право на отримання права власності чи юридичного володіння, проте не отримала його через дії чи бездіяльність боржника.

Протиправність суб'єктивна (недобросовісність та винність), а також об'єктивна незаконність стосовно дій суб'єктів не є обов'язково передбаченою

умовою формування обов'язку щодо безпідставного збагачення. Таким чином зобов'язання може бути сформоване як за їх наявності, так і у випадку відсутності, наче вони є основними умовами для формування аналізованого виду обов'язків.

Так основним видом протиправності, який є юридично значимий для формування обов'язку із безпідставного збагачення при цьому об'єктивна протиправність щодо наслідку суб'єктивної поведінки чи відповідної події. Таким чином безпідставність належного збагачення має передбачати об'єктивну незаконність переміщення майна.

Згідно з чинним законодавством України об'єктом кондикційного обов'язку може визначатись індивідуальне та родове майно. При цьому об'єктом зобов'язань щодо безпідставного збагачення виступає грошові кошти, річ у безготівковій та готівковій формі, роботи, майновеф право, інформація, послуги.

Особливостями повернення майна в натурі – це фактичне віддання того ж майна у випадку, у випадку, що об'єктом правовідносин є індивідуально-визначене конкретне майно та відповідне майно того ж роду за умови безпідставного перенесення родових речей.

Задля вірного визначення вартості безпідставно набутого чи відповідно збереженого майна важливо враховувати два взаємозалежних моменти - це розмір грошей, що повертаються потерпілом та конкретний момент часу, з якого повинна розраховуватися ціна на дане майно.

Вартість майна формується виходячи з ринкової ціни майна на підставі загальних правил Цивільного Кодексу України, тобто ціни, яка визначається, виходячи із звичайних цін, що склалися на такі ж роботи, товари чи послуги. Таким чином індивідуально-визначена та унікальна річ характеризуються підвищеною нематеріальною цінністю для особи потерпілого. Здається, що така «нематеріальність» повинна відповідним чином бути компенсованою. Таким чином можна використати позовну заяву про заподіяння шкоди за умови, що саме безпідставне збагачення відбулось з вини набувача. Ціна є вже унікальні речі, аналогів подібних яких не існує, зазначити за аналогічними товарами неможливо. Тому задля її оцінки має бути здійснена експертиза із залученням провідних фахівців.

Доцільність стягнення з відповідача відповідних відсотків за використання коштів інших осіб в якості доходу, одержаного як внаслідок використання майном у натуральній формі, залежить від реального складу зобов'язання.

Таким чином, у випадку, коли саме майно загублено та до етапу, коли набувач дізнався щодо безпідставності збагачення та він терміново повернув його вартість потерпілому, то відсотки, як доходи, вилучені з використання чужими грошима, зарахуванню не підлягають.

Так у випадку, якщо безпосередньо майно зіпсовано до того часу, як набувач довідався про безпідставність збагачення, проте останній не віддав його вартість негайно після того, як довідався про безпідставність збагачення, то на відповідну суму безпідставного збагачення підлягають нарахуванню відсотки.

У випадку, якщо набувач дізнався щодо безпідставного збагачення та відповідно після цього реалізував майно або у випадку, якщо воно загинуло, тільки відповідно до того, допоки воно фактично існувало, набувач має відшкодувати доходи за правилами статті 1214 Цивільного Кодексу України, та відповідно після цього, коли у нього з'явився обов'язок повернути його вартість, за правилами частини другої вказаної вище статті.

Відповідно до статті 1215 Цивільного Кодексу України безпідставно набуте майно, що не підлягає поверненню, необхідно доповнити такими ситуаціями:

1) так не підлягає поверненню майно, що передане в якості виконання обов'язку до настання відповідного строку на його виконання, при умові якщо інше не встановлено договором;

2) крім того, не підлягає поверненню майно, що передане як здійснення зобов'язання після спливу встановленого строку позовної давності; 3) також не потребує поверненню грошові кошти та інше майно, передані на реалізацію неіснуючого обов'язку, за умови, що набувач доведе, те що особа, яка вимагає негайного повернення майна, знала про відсутність обов'язку.

2.3. Співвідношення позову з безпідставно набутого майна з іншими вимогами про захист цивільного права

В українському праві зобов'язання внаслідок безпідставного збагачення охоплюють всі вимоги по поверненню майна, набутого чи збереженого однією особою за рахунок іншої. Саме в цих зобов'язаннях факт безпідставного збагачення матиме подвійну роль у виникненні цивільних прав і обов'язків, і мати або самостійне чи другорядне юридичне значення.

Власне юридичне значення факт безпідставного збагачення набуває тоді, коли ситуація, пов'язана із збагаченням однієї особи за рахунок іншої, та може бути вирішена через загальний субсидіарний кондикційний позов на підставі ст. 1212 Цивільного Кодексу України, та тоді, коли передумови для застосування з цією іншим способом захисту, що носять спеціальний характер, відсутні.

При застосуванні кондикційного позову і до інших вимог про захист цивільних прав слід говорити, власне, не стільки про їх відмежування чи виключення певного способу захисту іншим, скільки про можливість їх спільного, взаємного застосування.

Взаємодія кондикційного та деліктного позовів здійснюється з урахуванням певних умов:

По-перше, під час неправомірного переміщення майна в результаті вчиненого правопорушення відбувається безпідставне збагачення, тому в конкретному випадку підстави обох позовів є ідентичними.

По-друге, у випадках повернення в повному обсязі безпідставно переміщеного майна підстави для застосування кондикції припиняють своє існування.

Таким чином, кондикційний позов доповнює деліктний для витребування безпідставно переміщеного майна в повному обсязі, незалежно від можливості його зменшення за встановленими правилами деліктної відповідальності.

Під час співвідношенні віндикаційного і кондикційного позовів слід враховувати:

По-перше, витребування з незаконного володіння індивідуально визначеного майна за допомогою саме віндикаційного позову є можливим тільки у випадку, якщо воно зберіглося в натурі.

По-друге, перелік осіб, які мають право на пред'явлення кондикційного позову, є значно ширшим порівняно із суб'єктами, що мають право на віндикацію. Таким чином, до їх складу входять, окрім власника і законного власника, також та особа, яка має право на набуття права власності або законного володіння, але не набула його саме внаслідок дій боржника.

По-третє, у разі повного вибуття майна з незаконного володіння особи, у зв'язку з цим до нього не може бути застосований віндикаційний позов, а застосуванню підлягає кондикційний позов, саме за яким потерпілий зможе зажадати певну суму за безпідставне збереження за період знаходження майна в незаконному володінні другої сторони, а також доходів, вилучених (які підлягають конфіскації) з того моменту, як набувач дізнався (зобов'язаний був дізнатися) про безпідставність збагачення, до певного моменту, коли майно вибуло з його особистого володіння.

По-четверте, особливості положення про захист права власності фіксують право вимоги власника щодо повернення його майна з незаконного володіння, а правила 83 глави Цивільного Кодексу України встановлюють кореспондуючий йому зобов'язання набувача повернути це майно. Кондикційний позов впроваджується тільки у випадку, якщо підстав для реалізації віндикаційного позову немає.

У випадку, коли результатом недійсності правочину є конфіскація, то кондикційна позовна заява до таких правовідносин не застосовується.

Вимога щодо безпідставного збагачення застосовується з вимогою про впровадження наслідків недійсності правочину лише у вигляді реституції.

Кондикційна позовна заява застосовується: а) для відшкодування певних витрат набувачем на відновлення майна, яке отримано за певним недійсним правочином, у випадку його нестачі або суттєвого його погіршення; б) у разі, коли майно не збереглося в натурі, а для визначення дійсної вартості певного майна та моменту, на який визначається вартість цього майна; в) у випадку зміни вартості майна саме в частині відшкодування збитків, заподіяних відповідною зміною; г) для повернення

безпідставного користування; д) під час відшкодування витрат на утримання даного майна.

У разі повернення, що виконано у зв'язку із зобов'язанням, кондикційна позовна заява застосовується: а) при розірванні цього договору; б) при надмірному виконанні за певним договором у разі, якщо цим договором не передбачені інші наслідки за надмірне виконання.

У випадках неукладення договору відбувається саме відпадиння будь-якої правової підстави, в результаті чого й виникає безпідставне переміщення майна, (безпідставне збагачення). Законодавець не передбачає застосування до подібної ситуації певних норм про наслідки недійсності цього правочину ні як основних, так і додаткових. Для застосування їх за будь-якою аналогією немає підстав, оскільки склад цих правовідносин повністю охоплюється ст. 1212 Цивільного Кодексу України, тобто при неукладеному договорі саме й виникає безпідставне збагачення, тому правила глави 83 ЦК України будуть необхідними і достатніми для врегулювання відносин з приводу повернення виконаного за певним неукладеним правочином.

Глава 82 Цивільного Кодексу України містить перелік окремих різновидів деліктних зобов'язань, що можуть виникнути й за відсутності певної винної поведінки заподіювача шкоди [53]. Перш за все, потрібно вести мову про завдання певної шкоди джерелом підвищеної небезпеки, коли шкода, що завдається цим джерелом, підлягає відшкодуванню особою незалежно від вини. У цьому випадку винятком стануть випадки, коли шкода була завдана внаслідок непереборної сили чи умислу потерпілого. В результаті вина хоч і виступає умовою виникнення певної деліктної відповідальності, але не є обов'язковою підставою саме її виникнення.

Підставою виникнення деліктних зобов'язань є завдання шкоди іншій особі. На відміну від інших зобов'язань, це зобов'язання виникає з неправомірних актів, яким є правопорушення, тобто протиправне, винне заподіяння шкоди деліктоздатною особою [52, с. 505]. Для виникнення зобов'язань із завдання шкоди необхідною умовою є поєднання винної поведінки відповідача і наявності особи, яка буде визнана потерпілою. Для виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої

правової підстави необхідно, щоб був присутній потерпілий та в діях набувача був відсутній умисел, а якщо в діях набувача є вина і присутній потерпілий, тоді діяння кваліфікується як завдання шкоди [50, с. 362].

Чинний Цивільний Кодекс України говорить про певне додаткове застосування кондикційного позову, а, отже, надає окремий пріоритет спеціальним правилам зобов'язань із завдання шкоди.

Зобов'язання із безпідставного збагачення і зобов'язання із заподіяння шкоди відносяться до недоговірних зобов'язань. Однак, деліктний і кондикційний позови виступають універсальними засобами захисту і можуть застосовуватись також в тих випадках, коли сторони позадоговірного зобов'язання перебувають і в договірних правовідносинах [36 с. 98].

Однак, необхідно відмітити, що їх правова природа та характер є різними.

Відшкодування шкоди як окремий спосіб захисту права можна віднести до основних заходів відповідальності, бо, з одного боку, він спрямований безпосередньо на покарання правопорушника – на позбавлення певної його частини належного йому майна на законній підставі, а, з другого боку, безпосередньо на відновлення прав потерпілого, причому не майнових, так і особистих немайнових прав (компенсацію моральної шкоди). Інший характер і окремі правові наслідки має такий спосіб захисту, як власне повернення майна при безпідставному збагаченні особи. Причому конкретні правові наслідки будуть носити зовсім різний характер, залежно від того, підлягає поверненню саме майно, яке виступає безпідставним збагаченням, та чи відшкодовуються власне потерпілому доходи, вилучені з даного майна.

Так, при поверненні власне безпідставного збагачення захисна міра спрямована на відновлення права потерпілого і полягає в передачі набувачем майна, що знаходиться в його незаконному володінні, законному володільцю. З юридичної точки зору зменшення майна набувача не відбувається, оскільки він не позбавляється свого майна, а повертає чуже. Цей спосіб захисту суб'єктивного права представляє собою спосіб захисту «в чистому вигляді» [23, с. 467].

Зовсім інший підхід застосовується українським законодавцем щодо відшкодування доходів. Тепер стає необхідним розмежовувати ситуації, коли доходи

були дійсно вилучені і, власне, коли повинні були бути отримані. Якщо доходи були вилучені набувачем, то він повертає неналежно отримане майно потерпілому і конкретно в цьому випадку не несе жодних майнових втрат. Цей спосіб виступає безпосередньо способом захисту потерпілого. В будь-якій іншій ситуації при покладенні на набувача конкретного обов'язку повернути доходи, які не були безпосередньо ним вилучені, але повинні були, то правові наслідки варто розглядати як певну міру відповідальності, оскільки, не отримавши зовсім нічого в дійсності, набувач змушений відшкодувати неотримані ним доходи за рахунок власного майна. Набувач зазнає значних негативних наслідків в результаті винного несвоєчасного повернення певного майна, оскільки, згідно з встановленими правилами про безпідставне збагачення, доходи підлягають відшкодуванню з моменту, коли набувач дізнався (або повинен був дізнатись) про це безпідставне збагачення [26, с. 151].

Вважається, що ця конкретна відмінність пояснюється сферою дії даних зобов'язань. Таким чином, зобов'язання із безпідставного збагачення спрямовані безпосередньо на відновлення майнової сфери потерпілого і лише у конкретному випадку винного неповернення майна на набувача буде накладена відповідальність. Деліктні зобов'язання мають за мету не тільки відновлення порушених прав потерпілого, але ще й покарання правопорушника. З цією особливістю пов'язані й відмінності певного об'єкта зазначених зобов'язань.

Так, зобов'язання щодо заподіяння шкоди спрямовані на захист як майнових, так і особистих немайнових прав у конкретних випадках порушення майнового права. Тому при порушенні цих майнових прав особи, у випадку застосування деліктної позовної заяви, окрім, власне, відшкодування реальних збитків та упущеної вигоди, можна ще й отримати компенсацію моральної шкоди. А у випадку, коли потерпілим пред'явлено кондикційний позов, відшкодуванню підлягають лише конкретні майнові збитки.

Також існують відмінності щодо предмета зобов'язання – обсягу певного майна, що підлягає відшкодуванню потерпілому.

Незважаючи, що безпідставне збагачення може виникнути саме із делікту, розмір відшкодування втраченого майна потерпілому може залежати ще й від того, яким саме засобом захисту він скористається.

Згідно із Цивільним Кодексом України шкода має бути відшкодованою в повному обсязі [53]. Проте, українським законодавцем встановлено окремий ряд виключень з цього правила. Перш за все, в ЦК України передбачається виплата компенсації зокрема ще й понад розміру відшкодування шкоди. По-друге, у випадках, що передбачені законом, розмір відшкодування шкоди може бути дещо обмежений. По-третє, в деяких окремих випадках у відшкодуванні шкоди може бути відмовлено взагалі.

Але щодо вищезазначених випадків, при застосуванні кондикційної позовної згідно з нормами глави 83 Цивільного Кодексу України, потерпілому завжди повертається рівнозначний обсяг майна, майнового збагачення набувача, і розмір безпосередньо цього відшкодування не може бути змінений.

У певних випадках, коли суд може певним чином зменшити розмір відшкодування або взагалі відмовити у його відшкодуванні, може відбутись безпідставне переміщення майна. В результаті чого, може стати питання – нормами якого інституту чи зобов'язань із заподіяння шкоди, чи зобов'язань із безпідставного збагачення, слід керуватися задля вирішення спору?

Зі змісту положень Цивільного Кодексу України випливає, що український законодавець, допускаючи певну можливість зменшення розміру відшкодування, виходить саме із захисту інтересів заподіювача шкоди. У випадках безпідставного збагачення, повертаючи це безпідставне збагачення у повному обсязі, заподіювач шкоди фактично не несе будь-яких майнових втрат, оскільки він виконує цей обов'язок за рахунок певного майна потерпілого, а не свого власного майна. У випадку саме зменшення розміру відшкодування за рахунок певного майна потерпілого саме на стороні набувача виникне безпідставне збагачення.

У зв'язку з такою можливістю обмеження відшкодування завданої шкоди видається дуже важливим положенням про застосування кондикційного виду позову

щодо вказаних правовідносин, за відсутності якого власне безпідставне збагачення може виникнути на стороні заподіювача шкоди.

За прийнятим загальним правилом, в склад збитків, завданих порушенням конкретного права, окрім реальних збитків, також включається ще й упущена вигода. У деліктних зобов'язаннях слід керуватися загальними правилами коли потерпілому може бути відшкодована упущена вигода: ті доходи, які він міг би отримати, якби конкретні його права не були б порушені.

Інститут зобов'язань щодо безпідставного збагачення визначає, що власне поверненню підлягають усі ті доходи, що були (або повинні були бути) вилучені.

Отже, як в деліктних, так і в кондикційних зобов'язаннях безпосередньо потерпілому мають бути відшкодовані всі доходи, одержані набувачем із безпідставно набутого (або збереженого) майна. Більше того, норми цих зобов'язань однаково визначають обсяг доходів, які власне підлягають відшкодуванню.

Розглянемо суб'єктний склад зобов'язань.

У випадку заподіяння певної майнової шкоди потерпілим може бути як і власник, так й інший законний володілець цього майна. При безпідставному збагаченні кондикційну позовну заяву має право пред'явити лише особа, за рахунок якої було набуто або збережено певне майно. Такою особою може виступати як власник майна, так і будь-який інший законний володілець або особа, що має право набуття цього права власності чи правомочності володіння. Отже, особа, що має право вимоги відновлення власного права, нормами обох зобов'язань визначається однаково.

За прийнятим загальним правилом у конкретному випадку боржником обох видів зобов'язань буде особа, що набула (або зберегла) майно без передбачених задля цього законом підстав. Проте, у певних встановлених законом випадках, обов'язок щодо відшкодування шкоди може бути покладений і не на безпосереднього заподіювача шкоди, а й на іншу особу. Згідно з окремими положеннями внутрішнього цивільного законодавства, юридична особа відшкодовує збитки, які завдані його працівником при виконанні певних трудових обов'язків; за шкоду, що було завдано

малолітньою особою, а в деяких окремих випадках – і неповнолітньою, за яку відповідають її батьки.

Положення щодо безпідставного збагачення не містять подібних виключень та майно або його повна вартість мають бути відшкодовані збагаченою особою.

Українським законодавцем передбачено різне регулювання правовідносин щодо повернення безпідставно переміщеного майна у випадках множинності осіб на стороні боржника.

Безпосередньо в деліктних зобов'язаннях при вирішенні питань про солідарну та дольову відповідальність мають значення два конкретні чинники: спільний умисел всіх заподіювачів шкоди та найбільш повне забезпечення відновлення прав потерпілого, які було порушено. Таким чином, особи, що спільно заподіяли шкоду, за прийнятим загальним правилом несуть відповідальність перед потерпілим солідарно.

Інститут зобов'язань щодо безпідставного збагачення передбачає, що у певному випадку безпідставного переміщення майна в результаті окремих спільних дій декількох встановлених осіб, відповідальність за заподіяну шкоду має бути накладена на них в окремих частках. Такий висновок дозволяють зробити положення внутрішнього цивільного законодавства, згідно з якими на набувача покладається обов'язок повернути лише те, що він здобув. Отже, кожний встановлений боржник зобов'язаний передати кредитору безпідставне збагачення лише в тій частині, яка була безпосередньо ним отримана.

Можна зробити висновок, що під час виникнення безпідставного збагачення внаслідок певного делікту, відповідальність можна покласти як і в дольовому (частковому), так і в солідарному (повному) порядку. Голови Верховного Суду України зазначає, що застосування даного способу захисту права власності, як відшкодування шкоди, яка була завдана майну, визначається наступними загальними ознаками: 1) вчинення певною особою (заподіювачем шкоди) деліктного правопорушення, що характеризується наявністю конкретної завданої шкоди, протиправності певної поведінки заподіювача, та причинного зв'язку між протиправною поведінкою заподіювача і шкодою, вини заподіювача; 2) річ, яку було знищено або пошкоджено - саме в цьому полягає порушення права власності

потерпілого, а не тому, що його було позбавлено права володіння власним майном; 3) між потерпілим та заподіювачем не було встановлено жодних зобов'язальних правовідносин до певного встановленого моменту нанесення шкоди, або потерпілий та заподіювач знаходились між собою в зобов'язанні певного виду, проте дії заподіювача вийшли за межі змісту цих зобов'язань.

Перехід певного майна однієї особи в незаконне володіння другої особи тягне за собою безпідставне збагачення останнього. Таким чином, вимога щодо витребування майна з чужого і незаконного володіння з допомогою віндикаційного позову та вимога щодо повернення цього безпідставного збагачення з допомогою кондикційної позовної заяви мають рівну між собою правову природу і тісно пов'язані одне з одним.

В науці цивільного права питання щодо співвідношення вказаних позовів виступає однією з найголовніших проблем захисту права власності, яку сформульовано як можливість застосування певних зобов'язально-правових позовів для захисту своїх встановлених речових прав.

Протягом тривалого періоду в правовій літературі здійснювались спроби виявлення загальних рис кондикційного та віндикаційного позовів. Зокрема, відмічається, що порівнювані вимоги відносяться до числа позадоговірних правовідносин; вони можуть бути пред'явлені особі, що опинилася в становищі відповідача в результаті як добросовісної, так і недобросовісної поведінки; при визначенні обсягу стягнення в обох випадках береться до уваги майнова сфера відповідача, а не позивача; в обох випадках майно витребується від незаконного власника [57, с. 11].

Дійсне українське законодавство унеможлиблює перехід статусу власника від потерпілого до набувача внаслідок безпідставного збагачення. При встановленому безпідставному переході майна ані власник не втрачає титулу власника, ні законний володілець – статусу законного володіння, оскільки в результаті встановленого безпідставного збагачення відбувається надходження майна виключно у фактичне володіння особи, яка не має жодних на це правових підстав. В протилежному ж випадку таке безпідставне збагачення слід було би тлумачити як чергову підставу

виникнення права власності, яке суперечить чинному законодавству. Суб'єктом, який має право на витребування майна з незаконного володіння, виступає його власник або будь-який інший законний володілець. У випадку ж безпідставного збагачення право на пред'явлення позову має та особа, за рахунок якої друга особа набула (зберегла) майно. Це може бути власник або інша особа, яка наділена правом законного володіння і користуванням цим конкретним майном.

Отже, коло осіб, що мають право на пред'явлення кондикційної позовної заяви, є дещо ширшим порівняно із суб'єктами, що мають право на віндикацію, оскільки в їх склад входять, зокрема власника і законного володільца, також і особа, що має право на набуття права власності чи законного володіння, але ще не набула його внаслідок певного діяння боржника.

Відповідачем за віндикаційним позовом може бути лише особа, в чийому незаконному володінні знаходиться втрачене власником майно [51, с. 209]. Боржником у кондикційному зобов'язанні буде особа, у фактичному володінні якої знаходиться або знаходилось майно без будь-якої законної підстави та яка отримувала вигоду з користування цим майном, збагачувалась за рахунок власника чи будь-якого іншого законного володільца майна.

При знаходженні майна безпосередньо у фактичному володінні незаконного володільца на момент пред'явлення вимоги підстава і предмет як кондикційного, так і віндикаційного позовів співпадають.

В цивілістиці існує певна концепція, згідно з якою відбувається окреме розмежування між віндикацією та кондикцією, залежно від добросовісності в діях особи, яка є набувачем. Прихильники цієї теорії вважають, що у певних випадках набуття майна добросовісним набувачем, виникає зобов'язання виключно із безпідставного збагачення. Пред'явлення ж віндикаційного типу позову виключно є можливим за умов надходження майна у безпосереднє володіння як добросовісного, так і недобросовісного набувачів.

Відповідно до ст. 388 ЦК України, якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках [53].

Наступний сегмент правовідношення – це об’єкт зобов’язання. В науковій доктрині радянського союзу панувала певна встановлена концепція, згідно з якою таке розмежування між кондикційним та віндикаційним позовами варто було здійснювати за їх об’єктом (предметом). Пред’явити вимогу щодо витребування певного майна із чужого незаконного володіння можна було лише стосовно індивідуально встановленого майна, а вимогу ж із безпідставного збагачення – виключно стосовно родового. На мою думку, предметом кондикції може бути й індивідуально визначене майно.

Сьогодні ж цивілісти зазначають, що повертається не те ж саме, а таке ж рівнозначне майно, хоча в законі і йде мова саме про повернення безпідставно набутого особі, яка є потерпілою. Навіть в тих випадках, де предметом збагачення виступала індивідуально визначена певна річ, поверненню підлягає не та ж сама річ, а й рівноцінний їй замітник. В протилежному випадку віндикація мала б місце.

Предметом віндикації можуть бути виключно індивідуально визначені речі. В кондикційній позовній заяві можна витребувати як індивідуально визначене, так і родове майно.

Власне, окрім майна, поверненню підлягають ще й доходи, одержані під час користування ним. До того ж право на повернення доходів залежить від ще й суб’єктивної сторони в діях набувача. Мова йде про його усвідомлення про безпідставне переміщення майна.

На мою думку, вимога щодо повернення збереження незаконного власника, яка відбулось за рахунок володіння та користування індивідуально визначеним майном, має юридичну природу, яка є відмінною від віндикації власне самого індивідуально визначеного майна, з допомогою якої можна було б повернути тільки своє майно. Власне, збереження володільця не є майном власника. Це обумовлено тим, що право власності на це безпідставно збережене майно зберігається у набувача. Проте, він повинен передати своє власне майно потерпілому у якості відшкодування безпідставного збагачення саме за рахунок останнього.

Особливі правила щодо повернення майна із чужого незаконного володіння відображені та дублюються правилами глави 83 Цивільного Кодексу України, що,

загалом, знімає саме питання пріоритету особливих правил віндикації перед загальними положеннями щодо кондикції.

Вимога щодо повернення безпідставно набутого майна встає на захист як речових, так і зобов'язальних правил. Юридичним об'єктом віндикаційної вимоги, незважаючи на речево-правовий характер, а також кондикційної, визначає дія щодо повернення майна, внаслідок чого можливо досліджувати про певний обов'язок незаконного володільця вернути майно, що вибуло поза волею власника з його особистого володіння, тобто про наявність зобов'язальних компонентів у речових правовідносинах. Зазвичай кондикційна вимога спрямована на захист майнової сфери постраждалої сторони у всіх випадках, коли власне майно вибуває безпосередньо з її володіння, що вказує про наявність у вимозі з безпідставного збагачення у вигляді зобов'язальних та речових елементів.

Так на думку Голови Верховного Суду України, застосування віндикації обирається, у випадку якщо: 1) потерпілий домагається повернення речі у його особисту власність від набувача, з яким не перебував та не перебуває в відповідних договірних відносинах щодо речі; 2) річ перебуває у володінні тієї особи, до якої спрямовується нагальна вимога потерпілого; 3) саме річ збереглася в натурі. Впровадження віндикації прямо залежить від наявності законодавчо передбачених умов з урахуванням встановленої презумпції добросовісності набувача. Проте віндикацію не використовують, у випадку якщо у володінні набувача річ у фактичній натурі не збереглася та незалежно від підстав безпосередньої втрати набувачем речі. Для впровадження віндикації не має самостійного юридичного значення наявність «ланцюжка» правочинів, за якими сама річ передавалася послідовно від однієї особи до другої та що в кінцевому результаті призвело до фактичного перебування речі у володінні набувача. Визнання недійсними таких угод щодо відчуження речі не вимагається.

Проте у положенні про захист права власності встановлено право безпосередньої вимоги власника щодо повернення майна із незаконного відання, а правила 83 глави Цивільного Кодексу України закріплюють кореспондуючий йому обов'язок набувача повернути дане майно. Крім того, віндикація представляє собою

особливий випадок захисту порушених прав з допомогою кондикційної позовної вимоги.

Перейдемо до аналізу взаємодії норм даних інститутів до основних особливостей відшкодування в натурі.

Згідно з нормами інституту безпідставного збагачення поверненню підлягає все отримане другою стороною зобов'язання. В ч. 1 ст. 1214 ЦК України передбачено також, що особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достатньої правової підстави, зобов'язана відшкодувати всі доходи, які вона одержала або могла одержати від цього майна з часу, коли ця особа дізналася або могла дізнатися про володіння цим майном без достатньої правової підстави [53]. Тому з того часу вона відповідає також за вчинене нею погіршення майна.

Згідно з основними правилами щодо застосування наслідків недійсності угоди сторона зобов'язана все отримане повернути. Так у випадку погіршення майна, встановлений розмір отриманого зменшується, тому цілком логічно, те що його необхідно відновити. З цією метою потерпіла особа буде змушена здійснити витрати, які вважатимуться реальними збитками.

Застосування норм про безпідставне збагачення до результатів недійсності правочину - відшкодування витрат набувачем на якісне відновлення майна, отриманого згідно з недійсною угодою, у випадку його нестачі чи погіршення.

За умови, якщо майно не збереглось в натурі то правові норми обох інститутів передбачають обов'язок відшкодувати повну вартість.

Згідно із ст. 1213 ЦК України відшкодуванню підлягає дійсна вартість майна [53]. Дана глава, присвячена застосуванню наслідків недійсності угод, не надає роз'яснення з приводу визначення обсягу того майна, яке підлягає поверненню. Для визначення дійсної вартості майна регулюються правилами статті 632 Цивільного Кодексу України щодо ціни договору. Так відповідно, обсяг визначення наданого безпідставного збагачення в обох випадках визначається єдиною нормою права, яка застосовується за аналогією.

Так у випадку формування спору про вартість отриманого заінтересована особа може посилатися на норми щодо особливостей безпідставного збагачення в частині

визначення реальної вартості майна, бо нормами про недійсність правочинів не регламентовані інші правила і застосування статті 1213 Цивільного Кодексу України не буде суперечити даному правовідношенню.

Так у нормативних актах щодо безпідставне збагачення безпосередньо закріплюють, момент формування вартості відповідає моменту розгляду судом справи щодо повернення майна.

Положення про недійсність правочину передбачають, що у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування (абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України) [53].

Слід зазначити, що момент відшкодування і момент розгляду судом справи щодо негайного повернення майна майже співпадають, що свідчить про подібний підхід обох порівнюваних інститутів до встановлення конкретного моменту визначення чіткої вартості майна, що підлягає відшкодуванню.

Перебування майна у фактичному володінні особи, включно з неправомірним, дає їй можливість забирати з нього дохід. Зазначимо, як розраховується об'єм отриманих прибутків, а також конкретний момент, з якого доцільно вираховувати одержаний дохід.

Так, згідно з ч. 3 ст. 215 ЦК України, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) [53]. У випадку усунення правової підстави сторона достовірно дізнається про це, та відповідно, і про безпідставне збагачення, тільки після винесення судової ухвали. Таким чином, дату винесення рішення про визнання суперечної угоди недійсним варто вважати певний момент, з настанням якого сторона зобов'язання дізналась щодо безпідставності збагачення.

Відповідно до вищезгаданої правової норми угода вважається нікчемною незалежно від встановлення її такою судом. Таким чином, нікчемний правочин є

недійсним з конкретного моменту його вчинення, про що учасники зобов'язання звісно знали чи мали б знати в момент його укладення, та, як наслідок, та конкретний момент, з якого сторонам стало відомо про безпідставність збагачення, співпадає даті його вчинення.

Момент, з якого особа зобов'язання дізналась щодо безпідставності збагачення у випадку оспорювання угоди варто вважати конкретну дату винесення рішення про визнання його недійсним, так у випадку нікчемної угоди - момент його здійснення. Так, при нікчемному правочині дохід буде формуватись з моменту вчинення правочину, бо набувач був зобов'язаний знати про неправомірність отримання майна, проте у випадку оспорювання угоди - з моменту прийняття судового рішення.

Зрозуміло, що в такій ситуації набувач мав змогу дізнатись про недійсність угоди ще до прийняття рішення у справі, проте: - добросовісність учасника цивільного обігу презюмується; - допоки не прийнято рішення стосовно визнання угоди недійсною, стосовно останнього факту існують певні сумніви, а, отже, не можливо однозначно стверджувати, про те що сторона мала була знати про незаконність передання майна на підставі цієї угоди.

Застосовуючи правила щодо безпідставного збагачення щодо наслідків оспорюваної угоди, доцільно вимагати відшкодування прибутку, отриманого лише після прийняття судового рішення чи у випадку, коли інша сторона довела факт того, що набувач дійсно знав щодо безпідставності збагачення до цього моменту.

Глава Цивільного кодексу щодо наслідків визнання недійсності правочину, покладає на набувача зобов'язання повернути це майно. Щодо особливостей нікчемного правочину то сумнівів не виникає, що при використанні статті 216 та статті 1214 Цивільного Кодексу України поверненню підлягають усі доходи, отримані з майна з часу володіння ним набувачем.

У випадку оспорювання правочину всі доходи, що одержані після прийняття рішення про визнання правочину недійсним, підлягають негайному поверненню. Проте аналізуючи ситуацію при якій дохід, було отримано до цього часу, спричиняє колізію між нормами інститутів.

Особливе правило щодо наслідки недійсності правочину (статті 216 Цивільного Кодексу України) встановлює, що недійсний правочин не створює правових наслідків, крім тих, що звичайно пов'язані з недійсністю [53]. Якщо при поверненні доходу, отриманого за оспорюваною угодою, пріоритетними є норми щодо безпідставне збагачення, то в такому випадку у набувача може виникнути право на дохід, отриманий до винесення рішення про визнання угоди недійсною, в свою чергу це означає, що юридичним наслідком недійсної угоди стане право на майно (прибуток), проте це не передбачено у статті 216 Цивільного Кодексу України. При поверненні доходу відповідно до оспорюваного правочину варто керуватися загальним правилом, відповідно до яких угода визнається недійсним з часу його вчинення в той час як все отримане відповідно з ним, в тому числі і дохід, має бути повернено з моменту вчинення правочину. Так, в даній ситуації, зацікавленій стороні необхідно буде встановити факт одержання іншою стороною прибутку та відповідно його розмір.

Законодавцем передбачені особливі правила для повернення сторін у первісне становище при умові матеріального безпідставного збагачення, тобто при стягненні прибутку у вигляді відсотків за користування чужими грошима.

Розмір нарахування відсотків не викликає сумнівів, бо в такій ситуації він обраховуватиметься відповідно до правил статті 536 Цивільного Кодексу України. Аналізуючи момент, з якого підлягає обчисленню відсотки, сформовані певні проблеми.

Відповідно до ч. 2 ст. 1214 ЦК України у разі безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними (ст. 536 цього Кодексу) [53].

Оскільки при застосуванні лише правових норм про наслідки недійсності правочину можна ще й просити стягувати відсотки, оскільки, вони отримані або могли бути отримані безпосередньо з майна, що було передане на підставі недійсного правочину, тому включені в склад всього отриманого за ним. А також, оскільки юридична підстава для їх отримання відсутня, то має місце лише неправомірне

використання чужих коштів, на підставі чого відповідно до статті 536 Цивільного Кодексу України відсотки мають бути повернені[53].

Згадана стаття жодним чином не обмежує період нарахування відсотків на суму безпідставного збагачення, ст. 1214 ЦК України ж встановлює вимогу про повернення відсотків з того моменту, коли набувач дізнався або повинен був дізнатись про безпідставність отримання або збереження грошових коштів [53].

Слід зазначити, що відсотки за використання чужих грошей на підставі статті 1214 Цивільного Кодексу України підлягають обчисленню з часу вступу в силу рішення суду щодо встановлення правочину недійсним, якщо судом не буде виявлено про те, що набувач дізнався або повинен був довідатись щодо безпідставності набуття або збереження грошей, які раніше визначали угоду недійсною. Відсоткова ставка за використання чужих грошових коштів, які в зв'язку з визнанням нікчемною угодою, підлягають обчисленню з того часу, коли набувач дізнався щодо безпідставності збагачення, бо відповідно до статті 215 Цивільного Кодексу України нікчемна угода вважається недійсною з часу її вчинення та не залежить від встановлення її в судовому порядку [53].

Що ж стосується розміру доходів, які підлягають відшкодуванню, то відповідно до ч. 1 ст. 1214 ЦК України збагачена особа повинна повернути усі доходи, які вона одержала або могла одержати [53]. Правові норми що характеризують реституційні правові наслідки не регламентують особливий порядок відшкодування доходів, саме тому для проведення аналізу правовідношення будемо керуватися загальним положенням щодо отриманого за недійсною угодою повинно бути повернуто. Слід зазначити, що до поняття «все» входять отримані доходи. Наголошуємо, що саме реально отримані доходи, а не всі прибутки, які сторона могла би теоретично одержати.

Проте, до того моменту, як набувач довідався чи повинен був дізнатись про безпідставність збагачення слід застосовувати статтю 216, бо правила статті 1214 Цивільного Кодексу України суперечать наслідкам недійсності угоди. У такому випадку, дохід не отриманий, в той час як набувач має зобов'язання його повернути, то у потерпілої особи в результаті вчинення недійсної угоди та виникне право

безпосередньо на майно набувача, те майно, яке він був змушений повернути як прибуток, який він теоретично міг би отримати.

Правові норми про реституцію не зазначають право зацікавленої особи вимагати відшкодування здійснених нею затрат на майно потерпілої сторони. Проте стаття 1214 Цивільного Кодексу України вказує про таку можливість. У встановленому випадку правова структура цієї норми є близькою до особливого інституту для необхідного захисту добросовісного володільця. Набувач майна чи особа, що зберегла його у себе без належної правової підстави, має право вимагати відшкодування здійснених нею необхідних витрат на майно від моменту, з якого вона зобов'язана повернути доходи.

Правовими нормами про реституційні наслідки не зазначено заборони щодо з'явлення цієї вимоги і вона відповідає змісту відносин між сторонами щодо повернення здійсненого за недійсною угодою, оскільки потерпіла сторона не має набуванні права на майно набувача щодо вчинення недійсною угодою. Здається, що основні вимоги, які ґрунтуються на нормі статті 1214 Цивільного Кодексу України, можуть бути заявлені поряд з певними вимогами щодо реалізації наслідків недійсного правочину.

Окрему увагу варто приділити ситуації, яка виникає при передачі майна на підставі неукладеного договору. Відносно природи даного правовідношення можна виділити наступні точки зору. Згідно з першою до неукладених договорів застосовуються наслідки недійсності правочину [16, с. 438]. У науковій літературі з цивільного права справедливо звертають увагу на юридичну природу недійсних і неукладених договорів. Правовідносини щодо неукладеної угоди та щодо недійсного правочину є подібними, бо в цих випадках відбувається відпадиння правової підстави, за наслідком чого виникає безпосереднє безпідставне збагачення. Деякі науковці, дійшли до висновку про те, що недійсні правочини необхідно відрізнити від саме правочинів, які за своєю суттю є неукладеними. У випадку не укладання правочину, відсутні підстав для застосування наслідків, встановлених Цивільним Кодексом України для недійсних правочинів, і повинні імплементуватись загальні норми про безпідставне збагачення та передбачену правову відповідальність.

У випадку неукладена угоди відбувається відпадіння правової підстави, в наслідок чого виникає безпідставне переміщення майна, тобто збагачення без належної підстави. Закон не передбачає застосування до таких ситуацій норм про наслідки недійсності правочину (спеціальних, субсидіарних). Для втілення їх за аналогією також немає підстав, бо даний склад правовідношення охоплюється положеннями 83 глави Цивільного Кодексу України, тобто при неукладеному договорі виникає збагачення без належної підстави «в чистому вигляді» та правила 83 глави є необхідними для регулювання відносин з приводу повернення реалізованого за неукладеним правочином.

Розглянемо також випадок, коли обов'язок щодо безпідставного збагачення тісно пов'язані з правовідношеннями які виникають з договорів, закріпленій статті 1212 Цивільного Кодексу України і представляє собою можливість звернення цієї особи в зобов'язанні до іншої з правовою претензією щодо повернення виконаного на підставі зобов'язання.

Застосування норм про збагачення без належної підстави - доцільно визначити, чи наявні підстави для переміщення майна. За належності правової підстави переміщення майна правовідношення відповідно до статті 1212 ЦК України не може розглядатися як обов'язок саме через безпідставне збагачення.

За відсутності юридичної підстави застосування норм про безпідставне збагачення відповідно до статті 1212 Цивільного Кодексу України допускається в ситуації невиконання договору за умови його розірвання або надмірного виконання умов договору. Розглянемо їх більш детально.

В правовій літературі існує точка зору, згідно до якої зобов'язання із безпідставного збагачення не може з'явитися у випадку, коли передання майна відбувається за умовами договору, який згодом був розірваний. Звісно, переміщення майна на підставі укладеної угоди не можна заперечувати та в такому розумінні не може розглядатися як безпідставне. Такі ситуації, коли договір розірваний, а виконання умов такого договору однією із сторін не було надано. Таким чином, спочатку існувала аргументована підстава для відповідного переміщення майна, яка згодом внаслідок розірвання угоди відпала, але у зв'язку із невиконанням умов вже

оформленого належним чином договору фактично майно перейшло безпідставно. У зв'язку із розірванням договору постраждала сторона має можливість скористатися договірними способами, щодо правового захисту своїх прав. Однак, законодавець надає йому право на пред'явлення кондикційного позову (ч. 3 ст. 1212 ЦК України) [53].

У випадку, якщо сторона угоди виконала обов'язок, не передбачений договором, проте тісно пов'язаний з ним, чи здійснила виконання в перевищеному розмірі, ніж це передбачено договором, з боку набувача такого виконання виникає безпідставне збагачення. Віддати надмірно виконане з допомогою договірних механізмів захисту потерпіла особа, як правило, не може, бо надане виконання очевидно виходить за межі підписаного договору. В такому випадку відповідно до статті 1212 Цивільного Кодексу України вона має право пред'явити кондикційну позовну заяву до набувача для відновлення свого права.

Проте, у випадку надмірного виконання згідно з домовленістю не завжди можна пред'явити кондикційний позов. Правові норми про безпідставне збагачення не підлягають впровадженню, якщо інші наслідки передбачені спеціальними правовими нормами про певні договірні зобов'язання. Наприклад, наслідки передання товару відповідно до договору купівлі-продажу з порушенням умов щодо кількості товару визначаються статті 670 Цивільного Кодексу України.

Голова Верховного Суду України зазначає, що реституція як спосіб захисту невизнаного права власності щодо індивідуально-визначену річ обирається, у випадку якщо: 1) потерпілий пред'являє певну вимогу про визнання недійсною угодою, учасником якого він був, та намагається вернути у його власність тієї речі, яку було передано іншій стороні (набувачу) за цією угодою; 2) річ перебуває у володінні одного учасника правочину (набувача), якій і була надана; 3) річ збереглася безпосередньо в натурі. Головною особливістю реституції є те, що при її застосуванні не існує правового значення добросовісність сторони правочину, проте її не можна реалізувати за умови, якщо у володінні сторони угоди річ у натурі не збереглася, при цьому не має значення підстави втрати речі. Правовими наслідками відсутності даної речі у сторони угоди можуть стати: 1) віндикаційне прохання потерпілого до

іншої, третьої особи (якщо учасник правочину (набувач) надала річ третій особі, в тому числі й за угодою); 2) прохання потерпілого до сторони правочину (набувача) про компенсацію вартості речі за цінами, які існують на час відшкодування (якщо річ була втрачена, наприклад, втрачена); 3) кондикційна вимога до набувача чи іншої особи про повернення об'єкта, на яку змінилась річ (якщо річ була перероблена, видозмінена). Субсидіарно до вимог про реституцію можна застосовувати й кондикційні вимоги, якщо протягом часу володіння стороною правочину (набувачем) річчю з неї утворився (був добутий, вироблений, одержаний) новий, інший об'єкт права власності, поява якого безпосередньо пов'язана з річчю (наприклад, приплід тварини) [37, с. 30].

Доцільно звернути увагу на практику розгляду судовою системою цивільних справ про визнання правочинів недійсними, втілену на офіційному сайті Верховного Суду України. Про особливості застосування правових наслідків недійсності правочину встановлюється наступне.

Визнані недійсними правочини не створюють наслідків для осіб тих прав і обов'язків, які вони повинні встановлювати, а породжують наслідки, передбачені вітчизняним законодавством. І хоча реституція не передбачена у 16 статті Цивільного Кодексу України як один із способів захисту, хоча норма статті 216 Цивільного Кодексу України є імперативною і суд повинен визначити зазначені в ній правові наслідки. Реституцію в цілому можна вважати окремим механізмом захисту цивільних інтересів, які порушуються у зв'язку з недійсністю угоди, оскільки у статті 16 Цивільного Кодексу України немає вичерпного переліку механізмів захисту цивільних прав.

Аналізуючи вищевикладене можна дійти висновку, що у випадку порушення зобов'язань, що виникають з договорів - підлягають застосуванню правила, які регулюють правовідносини щодо договорів, норми ж про безпідставне збагачення пов'язані даних правовідносин не при виконанні на основі обов'язку, а при виконанні на підставі зобов'язань, в такій ситуації виконання, що виходять за межі змісту правочину.

РОЗДІЛ 3. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ІЗ БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

3.1. Романська модель загального позову про безпідставне збагачення

З прийняттям Цивільного Кодекса України - Інститут зобов'язань отримав свій подальший розвиток. Так в Україні до цього не вироблено однозначного підходу стосовно ролі та місця кондикційних обов'язків поряд, зокрема, з реституцією та віндикацією безпосередньо в механізмі захисту порушених прав. Заслуговує на увагу зарубіжний досвід юридичного регулювання відносин щодо безпідставно збагачення з конкретною метою, щоб адекватно оцінити вітчизняні цивільні норми про зобов'язання внаслідок безпідставного збагачення, розглянувши дане питання як з точки зору практичної реалізації, так і з точки зору перспектив подальшого вдосконалення відповідних норм. Зазначене є актуальним в умовах пріоритетної євроінтеграції України та відповідної гармонізації вітчизняного законодавства із правовими нормами країн ЄС.

Ядром романської правової сім'ї виступає правова система Франції, основним джерелом якої є Цивільний кодекс 1804 року (Кодекс Наполеона). Встановивши прогресивні ідеї філософії Просвітництва на базовому фундаменті римської юриспруденції в поєднанні з основоположними елементами французького звичаєвого права, цей Кодекс послужив класичним прикладом для кодифікації приватного права для багатьох країн.

У Франції зобов'язання внаслідок безпідставного збагачення належать до групи зобов'язань, що з'являються «ніби з договору». Норми про зворотне витребування сплаченого безпідставно поміщені в першу главу «Про квазідоговори» IV розділу «Про зобов'язання, що виникають не на підставі угоди» третьої книги цивільного Французького кодексу (ст.ст. 1376-1381).

Уже в розділі V «Про погашення зобов'язань» розділу III «Про договори або договірні зобов'язання в цілому» книги третьої Французького цивільного кодексу міститься норма, відповідно до якої будь-який платіж припускає наявність боргу,

тому те, що було сплачено за відсутності боргу, підлягає зворотному витребуванню (ч. 1 ст. 1235) [10].

Передбачені спеціальні норми у ст.ст. 1376-1377 цивільного Французького кодексу тлумачать це положення. Згідно до них яких пред'явлення позовної заяви про повернення безпідставно сплаченого обов'язкову є одночасна наявність наступних умов:

1. Наявність факту майнового надання, вчиненого з метою сплати зобов'язання (платіж). Під платежем у французькому праві передбачається не тільки сплата грошей, але й безпосереднє передання речі та інші аналогічні дії, спрямовані щодо конкретного виконання зобов'язання.

2. Відсутність зазначеного боргу у відносинах серед осіб, які вчинили таке подання (платником), і особою, що прийняла його.

3. Крім того, описка платника стосовно існування боргу. Таким чином можна припустити, що той, хто свідомо здійснив розрахунки неналежного, не вправі витребувати сплачене назад. В такому випадку тягар доведення наявності помилки у Франції належить платникові. Деякі вчені вважають, що до помилки має прирівнюватися також насильство, вчинене під впливом у випадку примусу щодо сплати коштів [10].

Необхідно зауважити, що наявність помилки платника стосовно існування боргу не вимагається для зворотного витребування того, що було передано за недійсним правочином, оскільки в цьому випадку французькі суди не застосовують ст. 1377 Французького цивільного кодексу, а, керуючись концепцією неприпустимості безпідставного збагачення, виводять реституцію безпосередньо із загальної норми ч. 1 ст. 1235 Кодексу про повернення безпідставно виконаного (яка не містить вказівки на помилку) [12].

З тих же міркувань судова практика встановлює витребування безпідставно сплаченого, хоча б причиною цього платежу і не була помилка платника, в таких випадках: 1) якщо отримане безпідставного було незаконним або аморальним для одержувача; 2) якщо особа здійснили свій обов'язок зі сплати вдруге, бо втратила розписку кредитора про отримання першого платежу та хвилювалась пред'явлення

вимоги через суд (побачивши згодом розписку, вона може вимагати повернення коштів повторного платежу) [7].

У французькому праві можна розрізнити конструкцію спеціального позовної заяви щодо повернення безпідставно сплаченого через помилку, передбачено у статтях 1376-1381 Французького цивільного кодексу, в яких закріплено обов'язкову умову задоволення якого є омана платника стосовно наявності боргу, і засновану на 1235 статті цього Кодексу загальну правову конструкцію витребування безпідставно сплаченого, що не ставить безпосередньо реституцію в пряму залежність від наявності помилки при сплаті платежу.

Відповідно до законодавства Франції допускаються виключні випадки, коли неналежно сплачене не підлягає поверненню. Стаття 1377 Французького цивільного кодексу платник, помилково сплативши борг іншої особи, не має законодавчого права зворотного витребування коштів сплачених безпідставно від кредитора, якщо той після отримання грошей, думаючи, що зобов'язання припинене, знищив свій документ, що підтверджував борг [10]. У цьому випадку платник має право витребувати сплачене від тієї особи, чий борг був помилково погашений ним, за допомогою загальної позовної заяви щодо безпідставне збагачення. Відповідно до французької судової практики існує наявність зворотного витребування у тих випадках, коли наявна саме аморальна ціль безпідставного платежу, що порочить обидві сторони та не тільки одержувача.

Обсяг коштів, що підлягає поверненню за позовною заявою щодо витребування безпідставно сплаченого, ґрунтується на тому, чи був боржник добросовісний в одержанні безпідставного. У випадку добросовісності боржника зобов'язаний повернути лише отримане – відповідна грошова сума, кількість передбачених родових речей, сама індивідуально-визначена річ в натурі або її оціночна вартість, проте якщо річ знищена або пошкоджена з вини одержувача. У випадку, коли річ, отримана добросовісним шляхом, продана безпосередньо боржником, поверненню підлягає лише оціночна ціна, за яку річ була продана, але не її початкова вартість [2].

У випадку недобросовісності боржника по відношенню до отримання неналежного, то він зобов'язаний повернути все, що отримав, так й відсотки,

нараховані на дану грошову суму, або плоди (доходи), що були одержані з речі, з дня платежу. Проте за умови загибелі безпідставно отриманої індивідуально визначеної речі безпосередньо недобросовісний одержувач зобов'язаний відшкодувати її вартість, навіть коли вона була втрачена випадково тобто не з його безпосередньої вини [7].

Платник, у свою чергу, після повернення йому речі повинен, незалежно від того, чи був боржник сумлінний чи ні, відшкодувати йому всі необхідні витрати, які були зроблені з метою збереження речі [7].

Відповідно до законодавства Франції платник, що надав на виконання неіснуючого зобов'язання індивідуально визначену річ, окрім зобов'язальної позовної заяви до одержувача про зворотне витребування безпідставно одержаного майна, залишає можливість речового способу захисту свого своїх прав - безумовної віндикації цієї речі. В такому випадку віндикаційний позов пред'являється до особи, що реально має безпідставно переданою річчю, якою може бути як одержувач, так і наступний набувач [9].

Однак, крім безпідставного платежу, випадки збагачення без належних підстав залишилися за рамками законодавчого регулювання - Цивільний Французький кодекс не містить спеціальних норм, які регламентують такі випадки та навіть загальної норми щодо необхідності повернення безпідставно отриманого. Таким чином, французька практика з міркувань справедливості не обмежується випадками, передбаченими в Кодексі, і широко використовує загальне значення безпідставного збагачення. В цивільному праві Франції утворилось наступне коло умов, необхідних для пред'явлення позовної заяви:

1. Наявність збагачення однієї особи за грошові кошти іншого. Саме збагачення розуміється в широкому розумінні - це отримання будь-якої майнової вигоди, що може бути оцінена в майновому еквіваленті. Важливо, що збільшенню майна відповідача має відповідати таке ж зменшення майна позивача. Отже, цього не вимагає французька правова доктрина та відповідна сучасна судова практика, аби збагачення було отримане саме відповідачем в образі прямої вигоди - витребуванню підлягає також певна цінність, яка перейшла від позивача безпосередньо до

відповідача за посередництвом іншої особи. Допущення позовних вимог щодо повернення так званого опосередкованого збагачення без належних підстав безпосередньо від особи, яка отримала вигоду, стає особливістю права Франції, що відрізняє його в свою чергу, від німецького права, де визначено до «принципу прямої дії» кондикційна позовна заява може бути адресована лише конкретній особі, яка безпідставно отримала майно від позивача [3].

2. Відсутність законного аргументу для збагачення. Вимога позивача про повернення збагачення без належної підстави буде відхилена, якщо відповідач зможе аргументувати, що отримав вигоду від виконаного на основі договору, укладеного ним з третьою особою чи завдяки існуванню між ним та іншою стороною правомірних зобов'язальних відносин, заснованих на законі.

3. Субсидіарний характер позову - він не допускається, якщо особа могла б одержати задоволення за допомогою іншого позову, заснованого на договорі, делікті або на законі. Втім, французькі суди задовольняють позови в тих випадках, коли договірну вимогу позивача до третьої особи, що є його контрагентом, не може бути задоволено через неплатоспроможність останнього. Слід зазначити, що субсидіарний характер загального позову про безпідставне збагачення згідно із законодавством Франції означає як неприпустимість його конкуренції з віндикаційним, договірним і деліктним позовами, так і його допоміжну функцію стосовно кондикційної вимоги про повернення безпідставного [7].

Згідно романської правової системи встановлено, що у особи, яка віддала індивідуально визначену річ при виконанні неіснуючого обов'язку, є можливість вибору між кондикційною позовною заявою направленою одержувачу за правилами щодо безпідставного платежу на віндикаційним позовом.

Так у Франції система кондикційного обов'язку займає зобов'язання з безпідставного платежу, в той час як загальна норма про безпідставне збагачення здійснює додаткову функцію.

Особливості романської моделі загального позову щодо безпідставного збагачення характеризується субсидіарністю даної позовної заяви стосовно других вимог - які закріплені в угоді, делікті чи закону. Розглядаючи систематику

структурної будови інституту кондикційних зобов'язань це означає допоміжні особливості загального позову про безпідставне збагачення що стосуються вимоги з неналежного платежу. Таким чином, в країнах романської правової сім'ї виступає самостійним аргументом щодо виникнення відповідних зобов'язань.

3.2. Германська модель загального позову про безпідставне збагачення.

На особливу увагу заслуговує законодавство щодо безпідставного збагачення в Німеччині. Норми, в котрих описано кондикційні зобов'язання, закріплені в главі «24» розділу №7 «Окремі види зобов'язань» книги II Німецького цивільного укладення 1896 року. В I абзаці 812 параграфу цього Укладення сформульовано загальне положення щодо необхідності повернення безпідставного збагачення: «Особа, котра без жодної законної на це підстави, внаслідок виконання зобов'язання іншою особою чи будь-яким іншим чином за рахунок останньої набула певне майно, зобов'язана його повернути. Цей обов'язок має місце ще й в тому випадку, коли правова підстава відпала згодом або коли не було досягнуто певного результату, на який спрямовувалось виконання відповідно до змісту угоди»[11].

Німецька модель кондикційного генерального позову означає, що в основі будь-якої вимоги щодо повернення безпідставно отриманого майна лежить загальна норма параграфу №812 Німецького цивільного укладення, згідно з котрою умовами його пред'явлення є:

1) отримання будь-якого майна однією особою за рахунок іншої в результаті виконання зобов'язання певною іншою особою або яке виникло певним іншим чином;

2) відсутність будь-якої правової підстави, під якою у німецькому праві розуміється мета майнового надання, недосягнення якої і спричиняє факт виникнення кондикційного зобов'язання [11].

Поряд із загальним положенням, закріпленим у параграфі 812, в главі 24 Німецького цивільного уложення міститься ряд спеціальних норм, які конкретизують

правову регламентацію окремих видів зобов'язань з безпідставного збагачення. Так, сучасна німецька типологія кондикційних позовів виглядає наступним чином. Як вже зазначалося вище, параграф 812 Німецького цивільного уложення розрізняє безпідставне придбання майна внаслідок виконання зобов'язання іншою особою і яке виникло яким-небудь іншим чином. На цьому і заснована типологія позовів про повернення безпідставного збагачення, що виділяє відповідно «кондикції з виконання» і «кондикції не з виконання» [31, с. 99].

Під виконанням слід розуміти усвідомлене та цілеспрямоване збільшення майна - грошовий платіж чи передача права власності на річ, звільнення іншої особи від боргу чи прийняття боргу на себе на користь певної іншої особи, надання послуги і т. д. Також виконанням вважається і договірне визнання існування чи відсутності боргу [4].

В рамках «кондикції з виконання» виділяють такі випадки:

1. повернення виконаного за відсутності будь-якої правової підстави;
2. повернення майна внаслідок подальшого відпадиння правової підстави наданого виконання;
3. повернення майна внаслідок недосягнення результату, на який було спрямоване таке виконання, відповідно до змісту угоди;
4. повернення певного майна внаслідок недостойності мети виконання, прийнявши котре, одержувач порушив закон чи добрі звичаї (наприклад, передача грошей вимагачу) [9].

Також зазначається, що повернення виконаного виключається ще у разі, коли особа здійснила певне виконання, свідомо, знаючи про відсутність у неї такого обов'язку чи через моральний борг, або з метою дотримання певних правил пристойності (параграф №814 Німецького цивільного укладення) [11]. Також у Німеччині, відповідач щоб захиститися від кондикційного позову повинен довести, що безпосередньо позивач знав про відсутність зобов'язання на момент виконання.

Подібним же чином повернення не допускається, якщо особа, надавши виконання, свідомо знала про неможливість досягнення результату, на який воно спрямоване, або несумлінно перешкодила його настанню (параграф 815 Німецького

цивільного уложення). Крім того, не підлягає зворотному витребуванню те, що було надане з метою, яка суперечить закону або добрим звичаям, якщо особа, яка здійснила таке виконання, сама винна в цьому порушенні (абзац 1 параграфу 817 Німецького цивільного уложення) [11].

Також вартий уваги і німецький підхід, який зовсім не збігається із французьким, згідно з котрим особа, що передала річ згідно з певним нікчемним договором, залишається власником такої безпідставно переданої речі, а, отже, зберігає певну можливість її віндикації поряд з витребуванням за допомогою кондикційного позову. У правовій системі Німеччини не залишається місця для такої конкуренції вимог, оскільки особі, що втратила право власності на певну річ, віндикаційний позов недоступний. Винятком є лише досить поодинокі ситуації, де поруч із зобов'язальним договором купівлі-продажу недійсним виявляється ще й і правочин щодо передачі права власності на річ. У такому випадку разом із віндикацією такої речі дозволяється і пред'явлення кондикційного позову.

У німецької правовій моделі регулювання відносин щодо безпідставно збагачення є таким, де «кондикції з виконання» завжди є спрямованими безпосередньо проти тієї особи, на користь кого позивач виконав певні зобов'язання без жодних законних на те підстав, а не проти осіб, що одержують з безпідставно виконаного вигоду безпосередньо чи опосередковано [5]. Таке зобов'язання, що опосередковується «кондикцією з виконання», виникає у правовій системі Німеччини тільки з безпідставного збагачення безпосередньо однієї особи за рахунок іншої.

Найважливішим різновидом «кондикції не з виконання», який, зазвичай, застосовується задля витребування безпідставного збагачення, що виникло не в результаті певних дій позивача, а певним іншим чином, є «кондикція з втручання». Саме за цим позовом підлягає поверненню збагачення, яке виникло внаслідок посягання на певні права іншої особи. Маються на увазі випадки неправомірного споживання або використання чужої речі, створення нової речі безпосередньо для себе чи за допомогою переробки чужих матеріалів або використання чужого винаходу і т. д. і т. п. [11].

Зокрема, «Кондикції з втручання» мають місце в процесі продажу певної чужої речі неправомочною особою, в результаті чого власне право власності на цю річ виникає у добросовісного набувача, а особа, котрій вона раніше належала, це право втрачає. У такому випадку колишній власник має законне право вимагати від особи, що неправомірно розпорядилася його річчю, повернення отриманого. Проте, у випадку, коли таке неправомірне розпорядження чужою річчю носило суто безоплатний характер, то кондикційний позов може бути адресований вже безпосередньо до її набувача (параграф №816 Німецького цивільного укладення) [11].

«Кондикції з втручання» також можуть бути пред'явлені і до злодія, який викрав чужу річ. Він зобов'язаний повернути власнику володіння певною річчю, яке було набуто в результаті його втручання в чуже право власності. Така конкретна кондикція володіння, котра заявляється у певній формі «кондикції з втручання», у конкретному випадку є альтернативою віндикації, деліктній позовній заяві та позову власника – це ще один особливий випадок, коли німецьке право допускає конкуренцію певних вимог достатньо різної правової природи [6].

Серед «кондикцій не з виконання» німецькі правознавці виділяють, крім того, «регресну кондикцію», яка пред'являється до особи, чий борг був погашений замість неї позивачем, і «кондикцію із застосування» – про повернення понесених витрат, які поліпшили чуже майно, а також ряд інших [31, с. 101].

Перелік того, що вимагається згідно з таким кондикційним позовом, визначається встановленою нормою параграфа №818 Німецького цивільного укладення, згідно до якої поверненню підлягає не тільки безпідставно придбане майно, а ще й одержані з нього доходи. Коли повернення майна в натурі за будь-яких обставин є неможливим, то повинна бути відшкодованою його вартість.

Значною особливістю зобов'язань щодо безпідставного збагачення у правовому полі Німеччини є звільнення особи, котра отримала певне майно безпідставно, від обов'язку його повернення (чи відшкодування вартості), у випадку, якщо ця особа більше не отримує вигоду. Проте, ця пільга діє лише протягом певного періоду, доки особа, що є добросовісно збагаченою, помиляється щодо наявності будь-якої правової

підстави для придбання певного майна (параграф №818 Німецького цивільного укладення) [11].

З вищевказаного випливає те, що в праві Німеччини ідея про неприпустимість безпідставного збагачення отримала доволі оригінальне втілення у формі генерального кондикційного позову, який закріплено в параграфі №812 Німецького цивільного укладення та адаптованого судами до певних конкретних ситуацій щодо порушення балансу конкретних майнових інтересів всіх учасників цивільного обігу за допомогою класифікації певних видів кондикції, запропонованою німецькою юридичною доктриною.

Отже, Германська модель загального позову щодо безпідставного збагачення сконструйована і має вигляд генерального кондикційного позову та означає, що в основі будь-якої вимоги щодо повернення безпідставно отриманого майна лежить одна загальна норма, згідно до якої майно, набуто певною особою за рахунок іншої при відсутності для цього будь-якої правової підстави, підлягає поверненню. Проте, слід зазначити, що на практиці така абстрактна норма була б нежиттєздатною без її адаптації до кожної окремої та конкретної ситуації збагачення однієї особи за рахунок іншої. Така адаптація здійснюється за допомогою класифікації кондикційних позовів та розробленою доктриною і вже сприйнятою судовою практикою. Одним з різновидів такої кондикції в рамках даної типології виступає ще й зворотне витребування помилково сплаченого за певним уявним боргом. В результаті, зобов'язання щодо неналежного платежу в правопорядках германської сім'ї не має власного самостійного характеру та розглядається лише як один з декількох окремих випадків застосування генерального кондикційного позову.

3.3 Англосаксонська модель загального позову про безпідставне збагачення

В країнах англосаксонської правової системи задля стягнення безпідставного збагачення використовуються досить різноманітні конструкції, що можуть нести і

зобов'язальний, і майновий характер. Відповідно до певного правопорушення, засоби захисту можуть ґрунтуватись як на окремих прецедентах судів загального права і права справедливості, так і на різних правових нормах законодавчих актів. Рисою, що є спільною для всіх позовів щодо стягнення безпідставного збагачення є те, що всі вони спираються на загальне право реституції, які беруть свої витoki із загального права, що базується на певному принципі недопущення такого збагачення. Отже, право реституції можна визначити як самостійну галузь, котра виникла власне на підставі поступового визнання судовою практикою і доктриною загального принципу відповідальності за таке безпідставне збагачення.

Враховуючи вищезазначений принцип обов'язковості повернення безпідставного збагачення, на якому ґрунтується самостійне право реституції, правова система Англії виходить з того, що зобов'язання щодо безпідставного збагачення за своїм змістом є реституційними. Сьогодні англійська правова доктрина та судова практика сходяться на тому, що всі реституційні позови прецедентного права ґрунтуються лише на одному принципі, згідно із яким вигода, яку отримав відповідач за рахунок позивача і яку було б несправедливо залишати за відповідачем, власне і представляє собою безпідставне збагачення, яке підлягає поверненню [1]. При цьому принцип недопустимості такого безпідставного збагачення передбачає, по-перше, власне збагачення відповідача шляхом отримання вигоди, по-друге, отримання вигоди за рахунок позивача і, по-третє, неправомірність отримання вигоди відповідачем.

Кондикційні (реституційні) позови класифікуються залежно від джерел отриманої відповідачем вигоди. Правова доктрина Англії об'єднала реституційні позови у три великі групи, які, в свою чергу, поділяються на декілька підгруп. Так, до першої групи належать позови про витребування вигоди, отриманої відповідачем в результаті дій самого позивача; до другої групи - внаслідок протиправної поведінки відповідача; до третьої - в результаті дій третьої сторони [25, с. 146]. Для розуміння загальної сутності реституційних правовідносин в країнах англосаксонського права є доцільно більш детально зупинитись саме на розгляді груп кондикційних позовів.

Перша група - позови щодо витребування вигоди, отриманої відповідачем в результаті дій безпосередньо позивача, є найбільш різноманітною та включає в себе такі підгрупи:

1. Позови щодо витребування грошей, що знаходяться у відповідача та були отримані останнім в інтересах позивача. Такий вид позову є найбільш поширеною вимогою про реституцію. Перш за все, це такі випадки, коли право визнає, що певна особа отримала гроші в інтересах іншої і тому зобов'язана їх сплатити. До таких випадків можна виділити наступні:

а) виплата позивачем відповідачеві грошей під дією помилки. В цьому конкретному випадку помилка повинна стосуватися саме факту, а не права. Різницею є те, що помилка у праві має місце саме в результаті неправильної правової оцінки обставин, котрі спричинили здійснення такого неналежного платежу. А фактичною помилкою є досить невірне трактування стосовно наявності чи відсутності певної обставини. У зазначеному випадку мова йде саме про такий факт, котрий, у випадку його існування, поклав би на позивача обов'язок здійснити платіж. Таку тезу обґрунтовує загальноприйнятий в країнах англосаксонського права принцип, відповідно до якого неналежно сплачені на користь відповідача гроші не підлягають поверненню, у випадку, коли він, добросовісно помиляючись, вимагав повернути неіснуючий борг у позивача, а останній, в свою чергу, помилково сплатив такий борг, визнавши вимогу справедливою і невірною оцінивши її з правової точки зору;

б) сплата позивачем грошей відповідачеві безпосередньо на підставі недійсного правочину. В цьому випадку недійсність такого правочину повинна бути наслідком саме конкретної причини, з наявністю якої судовий прецедент пов'язує можливість застосування правила реституції. Такими причинами можуть бути омана чи недієздатність однієї із сторін правочину, порушення певних умов договору, невідповідність цього правочину нормам закону чи публічному порядку тощо. Як правова доктрина, так і судова практика країн англосаксонської правової сім'ї обмежують захист власних прав за згаданим вище позовом. Таким чином, позов щодо повернення неналежно виконаного за недійсним правочином не підлягає

задоволенню, коли позивач безпосередньо своїми діями сам сприяв правопорушенню та є винним у його вчиненні;

в) сплата позивачем відповідачеві грошової суми під впливом примусу або фізичного впливу за умови, що позивач знав про відсутність обов'язку платежу. Для застосування такого позову не вимагається, щоб примус чи фізичний вплив спричинили реальне правопорушення, достатньо було, щоб перелічені вище обставини зумовили виплату неналежного і недобровільного платежу. Самою розповсюдженою формою примусу або будь-якого іншого впливу судово практика називає або захоплення, або загрозу захоплення майна позивача шляхом арешту чи застави, або незаконне використання певних своїх повноважень.

2. Позови щодо грошей, сплачених позивачем в інтересах відповідача, котрі могли пред'являтися в таких випадках:

а) звільнення відповідача позивачем від певної відповідальності, яка була покладена на нього (наприклад, у випадку поруки, коли поручитель-позивач сплатив борг основного боржника та має право пред'явити до нього регресну вимогу);

б) власне звільнення позивачем відповідача від відповідальності перед третіми особами під певним впливом правомірного примусу (якщо під загрозою накладення арешту на майно чи під іншим впливом позивач був змушений погасити свій борг перед третьою особою, він має право вимагати від боржника відшкодувати сплачені кошти);

в) вчинення позивачем платежу третій особі на прохання відповідача. В такому випадку позивач має повне право отримати від відповідача відшкодування йому сплаченої суми.

У всіх наведених вище випадках задля застосування реституції повинні мати місце конкретні умови. Перш за все, відповідач повинен мати обов'язок виплатити гроші та сплата їх позивачем звільняє його від цього обов'язку; по-друге, позивач має сплатити гроші саме на законних підставах, оскільки добровільна виплата грошей за відповідача не дає йому право на майбутній позов щодо їх відшкодування; по-третє, послуга щодо здійснення платежу не повинна бути нав'язана позивачем відповідачеві

(прийняття на себе обов'язку поручителя без відома про це основного боржника в подальшому позбавляє його права на відшкодування).

3. Позови, котрі подаються в результаті вчинення певних правопорушень, в котрих вигода для відповідача виникає саме в результаті безпосередніх дій позивача. Вимога за таким позовом виникає лише у випадку поставки товарів чи надання певних послуг однією особою іншій за обставин, де позивач має право на відшкодування повної або часткової вартості товару чи винагороди за послуги від відповідача. Позови щодо відшкодування справедливої винагороди за роботу, яку було виконано, можуть бути як договірними, так і позадоговірними. Ці позови можуть нести в собі вимогу щодо реституції та конкретно в цьому випадку право на неї виникає незалежно від наявності будь-якого договору між особами.

Друга група правопорушень, результатом вчиненням яких можуть бути пред'явлені реституційні позови, охоплює виключно випадки наявності протиправної поведінки відповідача. Такі позови можуть бути подані лише у разі отримання відповідачем вигоди внаслідок його неправомірної поведінки - незаконного використання чужого права чи незаконного розпорядження або користування чужою річчю. Англосаксонська система права визнає подібні втручання в чужі права деліктом - цивільним правопорушенням. Проте, у випадках зазначених правопорушень, сторона яка є потерпілою, замість деліктного позову має право подати позов щодо витребування всієї вигоди від відповідача, яку останній отримав через використання неналежного йому права або речі. У випадку, коли позивач обирає другий позов, то, за загальноприйнятим правилом вважається, що він відмовляється від правопорушення. Певною специфікою такого позову є те, що відмовитися можна лише від правопорушення, внаслідок якого відповідач отримав майнову вигоду. Матеріали судових справ свідчать про те, що відмова від правопорушення частіше за все допускається у випадку привласнення майна, порушення умов володіння землею чи речами, помилки або вимагання через погрози, порушення виключних прав на об'єкти авторського або патентного права, торговельні марки та комерційну таємницю, а також під час неправомірного використання відповідачем імені чи зображення позивача у своїх комерційних цілях.

Проте, відмова від правопорушення не допускається у випадках наклепу або погрози застосування фізичного насильства тощо.

Можна зробити висновок про те, що відмова від правопорушення представляє собою право позивача обрати будь-який із наявних у нього альтернативних засобів захисту - деліктний позов про відшкодування збитків чи позов про повернення грошей, отриманих правопорушником без належного на це правового статусу. Критеріями, котрі визначають такий вибір, можуть бути досить різні обставини матеріального або процесуального характеру, зокрема, розмір передбачуваного відшкодування чи правовий статус відповідача, або строк позовної давності тощо.

До третьої групи позовів відносять ті, які пред'являються в результаті правопорушення, тобто отримання відповідачем від третьої особи вигоди, за яку він повинен нести певну відповідальність перед позивачем. Це право виникає, зокрема, у поручителя стосовно боржника, борг якого він погасив, чи у страховика перед особою, яка є відповідальною за заподіяння шкоди, яка власне і стала страховим випадком. Застосування в країнах загального права принципу суброгації обґрунтовується заборонаю безпідставного збагачення відповідача.

Правові норми, що регламентують реституцію в державах англосаксонської правової системи, переважно відносяться до так званого «common law» (загальне право), проте можна стверджувати, що й «equality law» (право справедливості) має в собі певні засоби правового захисту, котрі ґрунтуються на принципі реституції. Важливими є такі способи захисту:

1) doctrine of subrogation – це вимога щодо відшкодування, яка базується на принципі суброгації;

2) constructive trust – це позови, котрі мають своїм довірчу власність у якості підґрунтя. Довірча власність де-юре є добросовісним і добровільно прийнятим зобов'язанням щодо добросовісного володіння та управління власністю в інтересах певної іншої особи. Стоїть питання про те, чи є відповідач таким довірчим власником майна, повернення якого вимагає позивач, вирішується досить по-різному судовою практикою країн англосаксонської системи. Право Англії базується на тому, що довірча власність може виникнути виключно у сфері правовідносин особливої довіри

- fiduciary relationship. Для прикладу, згідно з законом довірчим власником може бути адвокат стосовно свого клієнта, або виконавець заповіту - стосовно найближчих родичів заповідача, агент - стосовно свого принципала і т.д.;

3) equitable lien - позови із заставного права за принципом справедливості, котрі характеризуються як речові засоби захисту. Є обов'язковим наявність певної індивідуально визначеної речі. Проте, якщо для права витребування майна воно має бути індивідуалізоване, то, згідно з правом справедливості, конкретної вимоги немає - майно має бути, принаймні, виділене із загальної маси майна, що витребується.

В цілому, англосаксонська модель передбачає в собі відсутність конструкції загального позову щодо безпідставного збагачення. Важливим є той факт, що всі різноманітні реституційні засоби захисту права є підпорядкованими єдиній ідеї неприпустимості безпідставного збагачення. Більше того, на відміну від континентального права, в Англії будь-яке збагачення є справедливим та жодному поверненню не підлягає за умови повної відсутності так званих факторів безпідставності. В країнах англосаксонської системи задля стягнення безпідставного збагачення використовуються досить різноманітні конструкції, котрі можуть нести і зобов'язальний, і речовий характер. Відповідні до правопорушення способи захисту можуть ґрунтуватись і на прецедентах судів загального права та права справедливості, і на різних правових нормах різних законодавчих актів. Проте, спільною рисою всіх позовів щодо стягнення безпідставного збагачення є те, що всі вони спираються на право реституції, які беруть свої витoki із загального права, яке базується на базовому принципі - недопущення такого збагачення. Право реституції в цілому можна визначити як окрему та самостійну галузь, яка виникла на підставі поступового визнання судовою практикою загального принципу відповідальності за безпідставне збагачення.

ВИСНОВКИ

Аналізуючи результати роботи можна відзначити, що зобов'язання, які виникають внаслідок безпідставно набутого майна, залишається важливим самостійним інститутом цивільно- правових відносин. Сучасне законодавство надає рівні можливості правового захисту всім учасникам цивільного обороту.

В роботі розглянуто питання, які розкривають поняття і юридичну природу безпідставно набутого майна, проблемою захисту володіння, так і питання, які стосуються сумлінності і недобросовісності набувача, об'єктів, що, насамперед, не підлягають витребуванню при кондикції та віндикації майна, а також важливі проблеми особливостей розрахунків під час процедури повернення майна.

За результатами проведеної роботи, були сформовані наступні висновки.

В римському праві сфера впровадження кондикції не зводилась до відносин, які розвиваються у зв'язку із безпідставним збагаченням, такі правовідносини були значно ширшими. Спочатку кондикційна позовна заява виника як інструмент, що надав можливість спростити конкретну архаїчну процедуру стародавнього легісакційного процесу. Абстрактність кондикції дозволила впровадити позовний захист вимогам, які раніше не захищались, зокрема й різноманітним вимогам про фактичне повернення безпідставного збагачення. Таким чином, кондикції стали реалізовувати корегувальну функцію у випадках порушення балансу саме майнових інтересів різних осіб у результаті невмотивованого, але вкрай необхідного перерозподілу матеріальних благ. Сфера застосування кондикційних позовів розширювалась поступово. Так в класичний період розвитку римського права поняття кондикції містило в цілому усі особисті позови, які ґрунтувались на цивільному законодавстві. Відповідно до римського права безпідставним визнавалось саме збагачення, що було не санкціоноване волею особи, безпосередньо за рахунок якої воно відбулось, та/або яке суперечить переважним публічним інтересам. Так сформульоване римськими юристами положення про те, що жодна людина не може в супереч закону збагатитися за рахунок іншої особи, не закріплено в Стародавньому Римі нормою прямої дії, проте відіграло роль загальної норми-принципу, яка

закріплювала ідею недопустимості безпідставного збагачення, що ґрунтувалася безпосередньо на принципі рівності всіх громадян перед законом.

Так в радянській доктрині цивільного права, саме в руслі якої тривалий час розвивалася вітчизняна цивілістична думка, відношення до зобов'язань, які виникають унаслідок придбання або зберігання майна без достатніх правових підстав, існувало досить неоднозначно, проте під час першої кодифікації радянського цивільного права вказані зобов'язання були визначені у цивільному законодавстві усіх колишніх союзних республік в практично однакових редакціях.

У вітчизняній законодавстві протягом існування незалежної України оригінальні дослідження природи зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям або збереженням майна без достатньої правової підстави, та відповідна їхня характеристика мали місце у процесі формування проекту нового Цивільного Кодексу України, яка почалась вже більше 15 років тому. Так, у процесі формування цього важливого закону обговорювалася система саме недоговірних зобов'язань, з врахуванням місця в них зобов'язань у зв'язку зі збереженням майна, його набуттям, без достатньої правової підстави.

Розглядаючи ідею недопустимості безпідставного збагачення, що отримало загальне визнання у всьому світі, слід відмітити, що в законодавстві різних країн втілюється по-різному. За результатами проведеного порівняльно-правового аналізу законодавчої регламентації відносин щодо безпідставного збагачення в країнах Європейського Союзу було виявлено основні типи правового регулювання таких відносин. Основним критерієм для віднесення конкретної правової системи до того чи іншого типу регламентації зіграла наявність чи відсутність в ній конструкції - загального позову про безпідставне збагачення та, в свою чергу, у випадку її присутності - характер цього загального позову (саме в аспекті його співвідношення зі спеціальною юридичною конструкцією позовної заяви про повернення неналежно сплаченого) - генеральний або субсидіарний.

В результаті було виявлено наступні основоположні моделі регулювання - романська (існування конструкцій позовної заяви про витребування неналежно сплаченого і субсидіарної позовної заяви про безпідставне збагачення), германська

(конструкція генеральної позовної заяви про безпідставне збагачення) і англосаксонська (відсутність певної конструкції загальної позовної заяви про безпідставне збагачення та відповідний набір реституційних позовів різної правової природи, що, насамперед, ґрунтуються на єдиному принципі реституції).

Національна модель правового регулювання відносин із безпідставного збагачення займає проміжне становище між романською і германською моделлю. Так від німецького правопорядку українська модель відрізняється саме тим, що із виключної сфери застосування кондикційної позовної заяви у вітчизняному праві наявні наслідки недійсності правочинів, при тому, що для повернення даного майна за якими закон передбачає спеціальний спосіб захисту - реституцію. Так від романського правопорядку відбулось запозичення того, що наявні випадки помилкового платежу згідно із українським законодавством, так само як і в германській правовій сім'ї, опосередковуються виключно тільки загальним позовом про безпідставне збагачення, враховуючи те, що в цей час в країнах романської правової сім'ї відповідно для цих цілей використовується спеціальна позовна заява щодо повернення неналежного платежу. Проте, субсидіарний характер загального кондикційного позову дозволяє дійти висновку про те, що українська модель регулювання відносин із безпідставного збагачення за більшістю ознак близька до моделі, притаманній правопорядкам романської правової сім'ї.

Безпосередній правовий аналіз правових систем європейських країн приводить до аргументованого висновку, що незважаючи на різне формування кондикційних зобов'язань у законодавстві різних країн - наявна основна ознака - відсутності правової підстави майнового надання - є об'єднуючою спільною характеристикою, яка дозволяє встановити межі інституту зобов'язань із безпідставного збагачення в різних правових системах.

Таким чином, можна стверджувати про наявність спільних притаманних рис у регулюванні незаконного збагачення як в різних правових системах більшості країн континентальної Європи, так і загального права. Більшість нормативних актів зарубіжних країн чітко визначають умови виникнення даного інституту і окреслюють коло прав та безпосередніх обов'язків сторін. Поряд з цим існують певні особливі

риси, притаманні тій чи іншій країні. Необхідно вказати, що зарубіжне право не фіксує різницю між виконанням неналежного в цілому та виконанням недійсного договору. Не має значення, чи відсутня достатня правова підстава для виконання від самого початку як при нікчемному договорі, чи вона відпадає згодом в результаті оскарження. Майно, що знаходиться в особи за відсутності правових підстав, враховуючи числі придбане за недійсним договором, потребує поверненню як безпідставно отримане. При цьому не має значення, яким чином річ вибула з майна особи та безпідставно потрапила до майнової сфери другої особи; чи мало місце незаконне заволодіння чужою річчю, чи помилковий платіж неналежного, дія природних сил або виконання недійсного договору – проте все це має значення лише для вирішення питання щодо відповідальність набувача, але не для визначення безпосередньої долі самого безпідставного збагачення. У будь-якій із зазначених ситуацій повернення конкретної речі або матеріальної суми, яка потрапила до майна набувача, здійснюється за допомогою традиційних способів захисту - віндикаційних та кондикційних позовів, що, звичайно, не може виключити можливість прояви у відповідних випадках і деліктної позовної заяви (наприклад, якщо річ, яка підлягає поверненню, знищена або в інший спосіб втрачена безпосередньо з вини незаконного володільця).

Основні принципи інституту безпідставного збагачення закріплено в главі 83 Цивільного кодексу України. Проте досить часто на практиці виникають конкретні ситуації, вирішення яких вітчизняне законодавство в досліджуваній в даній роботі сфері не пропонує. Саме тому нагальним та звичайно актуальним завданням сьогодні є подолання основних законодавчих прогалин стосовно регламентації зобов'язань у питанні набуття (збереження) майна без достатньої правової підстави.

У Цивільному Кодексі України необхідно передбачити наступні положення:

В 83 главі Цивільного Кодексу України варто закріпити, що, крім повернення майна, збагачена особа може самостійно обрати повернення збагачення шляхом сплати його грошової вартості постраждалій стороні за умови, якщо в результаті даного переміщення потерпіла сторона може зазнати необґрунтованих збитків.

Законодавством України необхідно встановити визначення терміну «збереження» - це зменшення майна або збільшення обов'язків, що зазнала би збагачена особа, у випадку, якщо збагачення отримано не було.

Враховуючи те, що Україна взяла курс на приведення вітчизняної юридичної системи у відповідність до основних європейських стандартів та принципів, необхідно перейменувати назву глави 83 Цивільного кодексу України на зразком єдиного загальноприйнятого підходу, що застосовується в країнах-членах Європейського Союзу. Замінити «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» на «Безпідставне збагачення».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Beinarovica Olga. Avoidance of unjust enrichment in property disputes of cohabitants in Britain: Disclosure of the principle in family law in Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.sps.ed.ac.uk/sls/files/2013/08/Olga-Beinarovica.pdf>.
2. Cartwright John. Precontractual Liability in European Private Law / John Cartwright, Martijn Nesselink [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1309150.
3. Challies S. George. The Doctrine of Unjustified Enrichment in the Law of the Province of Quebec [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2144&context=lalrev>.
4. Chopard Bertrand. Damage rules and the patent hold-up problem: Lost Profit versus Unjust Enrichment / Bertrand Chopard, Thomas Cortade, Eric Langlais [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://economix.fr/docs/889/Patent%20litigat_REP_revision_JANUARY2014.pd.
5. Dannemann Gerhard. Is Unjust Enrichment Law an Officious Intermeddler? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bu.edu/law/central/jd/organizations/journals/bulr/documents/DANNEMAN N.pdf>.
6. David Johnston. The Comparative Law of Unjustified Enrichment / David Johnston, Reinhard Zimmermann [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cambridge.org/il/academic/subjects/law/contract-law/unjustified-enrichment-key-issues-comparative-perspective>.
7. Dawson P. John. Unjust Enrichment: A Comparative Study [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1910&context=lalrev>.
8. Diaz Alberto Julio. Unjust Enrichment And Roman Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucc.ie/law/restitution/archive/articles/diaz.pdf>.

9. Emiri O Festus. Unjustified Enrichment Law in the Civil and Common Law Traditions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nigerianlawguru.com/articles/general/UNJUSTIFIED%20ENRICHMENT%20LAW%20IN%20THE%20CIVIL%20AND%20COMMON%20LAW%20TRADITIONS.pdf>.
10. Filios P. Christian. Unjust Enrichment in French Private Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucc.ie/law/restitution/books/filios/text.htm>.
11. achtel Florian. The Defence of “Change of Position» in English and German Law of Unjust Enrichment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.germanlawjournal.com/pdfs/Vol05No01/PDF_Vol_05_No_01_23-46_Private_Maechtel.pdf.
12. Stevens Robert. When and why does unjustified enrichment justify the recognition of proprietary rights? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bu.edu/law/central/jd/organizations/journals/bulr/documents/STEVENS.pdf>.
13. Бахчисарайцев Х. Э. К истории гражданских кодексов советских социалистических республик (очерки) / Х. Э. Бахчисарайцев. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 107.
14. Берестова І. Е. Інститут набуття, збереження майна без достатньої правової підстави у системі римського права / І. Е. Берестова // Вісник прокуратури. – 2003. – № 10. – С. 60-65.
15. Боброва Д. В. Недоговірні зобов’язання у проекті Цивільного кодексу України / Д. В. Боброва // Українське право – 1997. – № 1. – С. 93-100.
16. Брагинский М. И. Договорное право. Общие положения / Брагинский М. И., Витрянский В. В. – М. – 1997. – 682 с.
17. Гилев Е. В. Проблема определения круга объектов в обязательствах, возникающих вследствие неосновательного обогащения / Е. В. Гилев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.izdatelstvo.isea.ru/epm/dl.ashx?id=2456.

18. Гражданское право. Учебник. Том. 3. Издание 3, переработанное и дополненное / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М.: ПБОЮЛ., 2000. – 632 с.
19. Гражданское право: Учебник для вузов. Т. 1 / Под редакцией проф. М. М. Агаркова и проф. Д. М. Генкина – М.: Госюриздат СССР., 1944. – 319 с.
20. Гражданское право: Учебник: В 2 т. Т. 2. Полутом 2 / Под ред. Е. А. Суханова. – М.: БЕК, 2000. – 704 с.
21. Дигесты Юстиниана / Пер. и коммент. И. С. Перетерского. – М.: Юридическая литература, 1984. – 315 с.
22. Дождев Д. В. Римское частное право. Учебник для вузов / Д. В. Дождев / Под ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Издательская группа ИНФРА-М-Норма, 1996. – 704 с.
23. Єрьоменко Г. В. Порівняльна характеристика деліктів з інститутом набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (безпідставне збагачення) та іншими зобов'язаннями по захисту цивільних прав / Г. В. Єрьоменко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 5. – С. 198-200.
24. Институции Юстиниана. Пер. с лат. Д. Расснера. Под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1998. – 193 с.
25. Іваненко М. А. Виникнення та розвиток реституції в зарубіжних правопорядках / М. А. Іваненко // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – С. 145-150.
26. Ігнатенко В. Функціонально-компенсаційний аспект позадоговірних зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди / Ігнатенко В., Приступа С. // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 2 (25). – С. 149-152.
27. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. Довгерта. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – 336 с.
28. Косарев А. И. Римское частное право: Учебник для вузов / А. И. Косарев. – М.: Закон и право, 1998. – 254 с.
29. Кушхов Р. А. Некоторые проблемы исполнения обязательств из неосновательного обогащения в гражданском праве Российской Федерации / Р. А. Кушхов // Юридический журнал. – 2006. – № 4. – С. 339-345.

30. Кушхов Р. А. Соотношение требований из неосновательного обогащения с другими гражданско-правовыми требованиями о возврате имущества: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Кушхов Рустам Арсенович Москва, 2006. – 182 с.
31. Новак Д. В. Неосновательное обогащение в гражданском праве: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Новак Денис Васильевич Москва, 2006. – 230 с.
32. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права. Учебник для вузов. Лекции / И. Б. Новицкий. – М.: Издательство Зерцало, 2000. – 400 с.
33. Памятники римского права: Законы XII таблиц, Институции Гая, Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – 608 с.
34. Петражицкий Л. И. Иски о незаконном обогащении / Л. И. Петражицкий // Вестник права. – 1900. – № 4-5. – С. 13-61.
35. Полетаев Н. Иски из незаконного обогащения / Н. Полетаев // Журнал гражданского и уголовного права. – 1892. – Кн. 3. – С. 24-38.
36. Ровный В. В. Проблема «конкуренции исков» в современном гражданском праве / В. В. Ровный // Государство и право. – 2003. – № 3. – С. 96-100.
37. Романюк Я. М. Реституція, вiндикація, кондикція, вiдшкодування шкоди: окремі аспекти співвiдношення та розмежування / Романюк Я. М., Майстренко Л. О. // Вісник Верховного Суду України. – 2014. – № 10 (170). – С. 22-31.
38. Руденченко Н. А. Взыскание неосновательно приобретенного или сбереженного имущества / Н. А. Руденченко // Сов. юстиция. – 1979. – № 9. – С. 13-15.
39. Рясенцев В. А. Обязательства из так называемого неосновательного обогащения в советском гражданском праве / В. А. Рясенцев // Ученые записки МГУ. – М., 1949. – Вып. 114. – С. 92-97.
40. Савельев Д. Ответственность за неправомерное пользование чужими деньгами / Д. Савельев // Российская юстиция. – 1999. – № 7. – С. 14-15.
41. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): Учебник / Под ред. В. А. Туманова. – М.: Юристъ, 2000. – 448 с.
42. Семенова А. Е. Обязательства, возникающие вследствие неосновательного обогащения, и обязательства, возникающие из причинения вреда / А. Е. Семенова. – М.: Право и жизнь, 1928. – 81 с.

- 43.лесарев А. В. Обязательства вследствие неосновательного обогащения: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Слесарев Арсений Владимирович. – Екатеринбург, 2000. – 202 с.
- 44.Советское гражданское право. Т. 2 / Под ред. О. А. Красавчикова. – М.: Высшая школа, 1968. – 519 с.
- 45.Современные исследования римского права. Реферативный сборник /Под ред. проф. В. С. Нерсесянца и Ю. С. Пивоварова. – М., 1987. – 207 с.
- 46.Уланова В. Про відповідальність за користування чужими коштами / В. Уланова // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 5. – С. 41-44.
- 47.Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения / Е. А. Флейшиц. – М.: Госюриздат, 1951. – 239 с.
- 48.Харитонов Е. О. Категория обязательств в римском частном праве / Е. О. Харитонов // Юридический вестник. – 1997. – № 1. – С. 105-108.
- 49.Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція / Є. О. Харитонов. – Одеса: Юридична література, 2000. – 260 с.
- 50.Цивільне право України. Академічний курс. Підручник: У двох томах / За загальною редакцією Я. М. Шевченко. – Особлива частина. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Інтер». – 2003. – 408 с.
- 51.Цивільне право України. Частина перша: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти [Ч. Н. Азімов, М. М. Сібільов, В. І. Борисова та ін.] / За ред. проф. Ч. Н. Азімова, С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. – Харків: Право, 2000. – 368 с.
52. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. Книга 2. [О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та інші] / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 640 с.
- 53.Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
- 54.Чернышев В. И. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Учебное пособие / В. И. Чернышев. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 1977. – 101 с.

55. Шабунина И. С. Обязательства quasi ex delicto / И. С. Шабунина // Юрист. – 2002. – № 5. – С. 10-12.
56. Шамшов А. А. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения: учебное пособие / А. А. Шамшов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1975. – 51 с.
57. Шамшов А. А. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. А. Шамшов. – Саратов. – 1975 – 21 с.
58. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – Тула.: Автограф., 2001. – 720 с.
59. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 2 / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Статут, 2005. – 462 с.
60. Эрделевский А. М. Неосновательное обогащение, не подлежащее возврату / А. М. Эрделевский // Закон. – 2005. – № 1. – С. 80-87.